

Λογική της ανάπτυξης: περί ανακατασκευής

Το πρώτο μέρος του παραπάνω τίτλου συνιστά μια διπλή αναφορά. Παραπέμπει αφενός στη μαρξική διάκριση μεταξύ έρευνας και ανάπτυξης, που αποτελεί αφετηρία των σκέψεων που ακολουθούν. Παραπέμπει αφετέρου στον τίτλο του προγραμματικού έργου του Πόππερ του 1934-35 *Λογική της έρευνας*, που θέτει τα θεμέλια ριζικής ανανέωσης του εμπειρισμού. Η πρόθεση που υποδηλώνεται με τη διπλή αυτή αναφορά είναι η παρουσίαση, στη μορφή ενός αρχικού σχεδιάσματος, ενός επιστημολογικού προτύπου που χαρακτηρίζεται από τον αντιεμπειριστικό και ορθολογικό του προσανατολισμό. Η έμφαση στη "λογική" παραμένει – παρά τις επιταγές των καιρών. Σε σχέση όμως με το ποππεριανό πρόγραμμα αλλάζει το πεδίο συγκρότησης και εφαρμογής της λογικής: περνάει από την εμπειρική διερεύνηση στη θεωρητική ανάπτυξη του επιστημονικού αντικειμένου.

Γι αυτό το εναλλακτικό πεδίο οικοδόμησης μιας λογικής της επιστημονικής παραγωγής προτείνεται η έννοια της "ανακατασκευής", με το οικείο καταρχάς νόημα της παρουσίας του συγκεκριμένου συμπεράσματος μέσα από τις σκέψεις που οδηγούν σ' αυτό, αναπτύσσοντας δηλαδή την ίδια τη συνθετική πορεία οικοδόμησης της σκέψης ή των εννοιών. Το κείμενο του Φρόυντ στον παρόντα τόμο αποδίδει εξάλλου με διαύγεια το περιεχόμενο της "ανακατασκευής". Το επιστημολογικό πρότυπο που θα αποπειραθώ σε αδρές γραμμές να σχεδιάσω έχει επομένως και μια τρίτη αναφορά: τις διάφορες εκδοχές του κατασκευαστισμού, ρεύματος κυρίαρχου στις επιστήμες του ανθρώπου, που έχει πρόσφατα επανεισαχθεί και στο πεδίο της επιστημολογίας. Και σ' αυτή την περίπτωση θα προτείνω το διαγραφόμενο πρότυπο ως δυνατότητα άρσης κάποιων στείρων διαζεύξεων και αδιεξόδων στα οποία κατά την εκτίμησή μου οδηγεί το επονομαζόμενο "πρόγραμμα ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού".¹

Να "προειδοποιήσω" εξ αρχής ότι το περίγραμμα της "ανακατασκευής" θα διαγραφεί σε μια, ανορθόδοξη ίσως, πορεία διαδοχικών προσεγγίσεων των χαρακτηριστικών της. Θα χρησιμοποιήσω τις "ευκαιρίες" που δίνουν οικείες επιστημολογικές αντιπαραθέσεις για να οροθέτησω την προβληματική που στηρίζει την πρόταση περί "ανακατασκευής" από τα κυρίαρχα ρεύματα, τα οποία ήδη κατονόμασα, διασαφηνίζοντας κατ' αντιπάρθεση κρίσιμες πτυχές της. Πέρα από τους περιορισμούς που θέτει το πλαίσιο της δημοσίευσης, η

αποσπασματικότητα της πρότασης οφείλεται και στο γεγονός ότι πολλές από τις σκέψεις που εκτίθενται παρακάτω βρίσκονται ακόμη στο στάδιο πρώτης διερεύνησης.

Έρευνα και ανάπτυξη: η αφειτηριακή αναφορά

Η πολυσχολιασμένη μαρξική διάκριση μεταξύ έρευνας και ανάπτυξης, που αποτελεί την αφειτηριακή αναφορά του σχεδιαγράμματος, είναι διατυπωμένη στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφάλαιου*² και έχει ως εξής:

Βέβαια πρέπει να ξεχωρίζουμε τυπικά τον τρόπο της ανάπτυξης [Darstellungsweise] από τον τρόπο της έρευνας. Η έρευνα έχει να κατακτήσει το υλικό στις λεπτομέρειές του, να αναλύσει τις διάφορες μορφές της εξελίξης του, και να εξιχνιάσει τον εσωτερικό δεσμό τους. Μόνο όταν ολοκληρωθεί αυτή η εργασία, μπορεί να εκτεθεί [dargestellt werden] αντίστοιχα η πραγματική κίνηση. Αν πετύχει αυτό και αν τώρα καθρεφτίζεται ιδεατά η ζωή του υλικού, τότε μπορεί να μας δημιουργιέται η εντύπωση πως έχουμε να κάνουμε με μια κατασκευή από τα πριν [a priori].

Το απόσπασμα είναι τόσο σαφές, ώστε να μην απαιτείται κανένα παραπέρα επεξηγηματικό σχόλιο. Πέρα από το να αποτελεί την αφειτηρία των σκέψεων που παρατίθενται πιο κάτω, μπορεί να χρησιμεύσει ως μια εξαιρετική περιγραφή της αναφοράς της κεντρικής έννοιας αυτού του άρθρου, της έννοιας της *ανακατασκευής*. Ανακατασκευή ονομάζω λοιπόν, σε μια πρώτη, αλλά επαρκέστατη προσέγγιση, το αποτέλεσμα της διαδικασίας «ανάπτυξης» που οροθετείται στο παραπάνω απόσπασμα.

Θα σταθώ παρ' όλα αυτά στην παραπάνω "κλασσική" διατύπωση για δυο περιφερειακές παρατηρήσεις σχετικά με τη μέθοδο που υπερασπίζεται ο Μαρξ.

1. Η πρώτη αφορά ένα ζήτημα φαινομενικά επουσιώδες, που όμως αποκτά σημασία στα συμφραζόμενα τόσο του παρόντος κειμένου, όσο και της συζήτησης που φιλοξενείται σ' αυτόν τον τόμο. Πρόκειται για την απόδοση (αλλά και τις υποδηλώσεις) του γερμανικού όρου "Darstellung" και των παραγόντων του.³ Ήδη στο παραπάνω απόσπασμα συναντήσαμε την μετάφρασή του ως «ανάπτυξη», αλλά και ως «έκθεση», ενώ για παράδειγμα το κείμενο του Wollheim, που περιλαμβάνεται στον παρόντα τόμο, έχει ως αρχική και κεντρική του αναφορά μια φράση του Βιτγκενστάιν, στην οποία το "Darstellung" μεταφράζεται ως «παράσταση», πράγμα που επιτρέπει στο συγγραφέα να συνδέσει

άμεσα αυτή την έννοια με εκείνη της «γραφικής παράστασης» και του «σχεδίου».

Χωρίς να θέλω με αφορμή το ζήτημα της μετάφρασης να προβώ σε ερμηνευτική εξέταση του αποσπάσματος για το οποίο μόλις ισχυρίστηκα ότι διαθέτει επαρκέστατη σαφήνεια, θα σημειώσω εντούτοις ότι και οι τέσσερις έννοιες που συνήθως προτείνονται ως αποδόσεις του γερμανικού όρου, οι έννοιες δηλαδή "ανάπτυξη", "έκθεση", "παρουσίαση" και "παράσταση", καλύπτουν ένα μέρος αυτού που αποτελεί την απέναντι από την έρευνα πλευρά στη μαρξική διάκριση. Ο «τρόπος ανάπτυξης» της «πραγματικής κίνησης» του «υλικού» της επιστήμης δεν ανάγεται στην οργάνωση αυτού που συνηθίζουμε να αποκαλούμε "έκθεση των αποτελεσμάτων" μιας έρευνας.⁴ Ταυτοχρόνως όμως ο όρος "έκθεση" και πολύ περισσότερο ο όρος "παρουσίαση" υπογραμμίζουν το συστατικό στοιχείο της *επικοινωνιακής πρόθεσης*, στοιχείο συχνά παραγνωρισμένο –όπως στο σύνολο σχεδόν των παλαιότερων συζητήσεων περί μαρξικής μεθόδου– ή μονόπλευρα ερμηνευμένο – σύμφωνα με τις επιταγές του θετικιστικού προτύπου, το οποίο, όπως θα υπενθυμίσω παρακάτω, προτείνει μια παρόμοια μεθοδολογική διάκριση. Συγκρινόμενος μ' αυτές τις αποδόσεις, ο όρος "ανάπτυξη" έχει το πλεονέκτημα ότι υποδηλώνει μια μεθοδική συνθετική εργασία, αυτή που ήδη προσδιορίσα ως "ανακατασκευή" (γι αυτό άλλωστε επέλεξα να τον συγκρατήσω ως την πληρέστερη απόδοση του "Darstellung" στο παρόν πλαίσιο συμφραζομένων). Ο όρος "παράσταση" τέλος, πέραν του ότι καλύπτει εκείνες τις αναφορές του "Darstellung" που σχετίζονται με τη θεματική του Wollheim και κατ' επέκταση με τη φιλοσοφική παράδοση των γνωστικών "σχημάτων" και "εικόνων" –στην οποία θα επανέλθω–, παραπέμπει στη θεματική των ατομικών ή συλλογικών "παραστάσεων" και "αναπαραστάσεων" που κι αυτή μας ενδιαφέρει στη συζήτηση που κάνουμε. Και προς τις δυο κατευθύνσεις απαιτείται όμως ασφαλής οροθέτηση. Ως προς τις "αναπαραστάσεις" το κρίσιμο είναι ακριβώς η διαφορά τους από το αποτέλεσμα της ανάπτυξης, το οποίο, για να το αντιδιαστείλω απ' εκείνες, θα χαρακτηρίσω "κριτικό", χαρακτηρισμό που θα προσπαθήσω στη συνέχεια να στηρίξω. Ως προς την θεματική του Wollheim θα πρέπει να σημειωθεί πως εδώ δεν είναι δυνατόν να περιορίσουμε την ανάπτυξη στη σχεδιαστική ή έστω και παραστατική της εκδοχή⁵ – μολονότι θεωρώ κρίσιμο το παραστατικό στοιχείο, που μας παραπέμπει και πάλι στην πρόθεση επικοινωνίας, "συνεννόησης" ή "μετάδοσης" και κατά προέκταση στο ζήτημα του κατανοήσιμου ή και

“αναπαράξιμου” (από τον αναγνώστη, ακροατή ή θεατή) αυτού που αναπτύσσεται.

Ας συγκρατήσουμε λοιπόν απ’ αυτή την λεξικολογική “εισαγωγική παρέκβαση” τα χαρακτηριστικά που αποδώσαμε ήδη στον «τρόπο ανάπτυξης»: προσανατολισμένος τελεολογικά στην επικοινωνία, μεθοδικός, συνθετικός και κριτικός.

2. Η δεύτερη παρατήρηση έχει ιστορική αφετηρία. Η «τυπική» διάκριση που προτείνει ο Μαρξ αποτελεί και οροθέτηση της μεθοδολογίας του απέναντι σε συγκεκριμένους επικριτές και υποτιθέμενους “συμμάχους”. Το μέτωπο είναι ευρύτατο. Στο ένα άκρο βρίσκονται οι θετικιστές της εποχής, οπαδοί και μαθητές του Κοντ, που του προσάπτουν «μεταφυσική» πραγμάτευση του αντικειμένου του⁶, μια και η απόσταση της μεθόδου του (της μεθόδου βεβαίως εκείνης που φανερά διαπερνά τον «τρόπο της ανάπτυξης» και όχι όποιας οργάνωσε τον αμυδρά μόνο διαφαινόμενο «τρόπο της έρευνας») από την εμπειρική-επαγωγική δεν θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη. Εκείνοι που βρίσκονται στο άλλο άκρο συμερίζονται παραδόξως την περί μεταφυσικής ερμηνεία των πρώτων, μόνο που αξιολογούν θετικά ό,τι παρεξηγούν ως απάρνηση του εμπειρικού και της έρευνας. Αν και εδώ ο Μαρξ αντιμετωπίζει νεοεγελιανές τοποθετήσεις, δεν είναι νομίζω άσκοπο να σημειώσουμε πόσο “μοντέρνα” ηχεί η προτεινόμενη ερμηνεία: η πορεία της επιστημονικής γνώσης εκλαμβάνεται ως «μια κατασκευή a priori».

Αυτό που με ενδιαφέρει σ’ αυτή την αντιπαράθεση είναι ο τρόπος με τον οποίο η διάκριση που προτείνεται συμβάλλει στην οροθέτηση της υποδεικνυόμενης επιστημολογίας. Κι αυτό γιατί, όπως ήδη δήλωσα στην πρώτη παράγραφο, συμερίζομαι το συγκεκριμένο κριτικό ενδιαφέρον που εκδηλώνει εδώ ο Μαρξ: την άρνηση του θετικιστικού εμπειρισμού με παράλληλη διατήρηση του ορθολογικού προτύπου ή –πράγμα που αποδεικνύεται πως είναι το ίδιο– την άρνηση του κατασκευαστικού ιδεαλισμού με παράλληλη διατήρηση του προτύπου της θεωρητικής αναπαραγωγής ή ανακατασκευής. Ας δούμε λοιπόν ξανά πώς συμβάλλει η προτεινόμενη διάκριση στην στηρίξη αυτού του κριτικού ενδιαφέροντος.

α. Απέναντι σ’ έναν θετικισμό που εμφανίζεται (τότε όπως και τώρα) ως ασυμβίβαστος πολέμιος κάθε αναγωγισμού, ο Μαρξ εφιστά την προσοχή στο σκέλος της «ανάπτυξης». Δεν αναιρεί την ανάγκη εμπειρικής, αναλυτικής διερεύνησης του «υλικού», τον καθοριστικό

ρόλο της μεθοδικής πρακτικής της έρευνας. Τονίζει όμως ότι αυτή η διαδικασία είναι μόνο η μια πλευρά, παραμένει ανολοκλήρωτη χωρίς την πλευρά της οικοδόμησης των εννοιών, που θα επιτρέψει την έκθεση της «πραγματικής κίνησης», χωρίς την πλευρά της “θεωρητικής” ανάπτυξης, που μοιάζει να διέπεται από την απαγωγική μέθοδο.⁷ Η επιστημονική εργασία δεν υπάρχει ως “καθαρή” έρευνα, παρά μόνο ως σύνδεση έρευνας και ανάπτυξης, δηλαδή θεωρητικής ανακατασκευής. Τα μεμονωμένα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα, «το υλικό» που έχει αναλυτικά «κατακτηθεί» «στις λεπτομέρειές του», αλλά και οι διαπιστώσεις περί των «διαφόρων μορφών εξέλιξης» αυτού του υλικού και περί «του εσωτερικού δεσμού τους» (όλα όσα δηλαδή ο Μαρξ πρόδηλα αντλεί από το αναμφισβήτητο ερευνητικό του πρότυπο, τη δουλειά του Δαρβίνου⁸) δεν αποτελούν επιστημονική γνώση πριν από την ένταξή τους στο πλαίσιο που τους δίνει συγκεκριμένη σημασία και επομένως τα εξηγεί. Αυτό το πλαίσιο καλείται ο επιστήμονας να το κατασκευάσει, βάσει μεν του υλικού που διαθέτει, κυρίως όμως ως βάση στήριξης αυτού του υλικού. Γιατί, συνθέτοντας πλέον, τοποθετεί τα μεμονωμένα στοιχεία στη θέση τους. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, που συνθέτοντας εξηγεί, παρουσιάζεται και αναπτύσσεται η «πραγματική κίνηση», που ως τέτοια είναι προσιτή μόνο στη σκέψη, αποτελεί αποτέλεσμα πραγματικής θεωρητικής εργασίας, δεν εμφανίζεται στην “πρώτη ματιά”.

Στρέφοντας την προσοχή προς το σκέλος της ανάπτυξης και δίνοντας σ’ αυτό την έμφαση, η προτεινόμενη διάκριση απαντά με έναν εξαιρετικά απλό, αλλά και αποτελεσματικό τρόπο στα επιχειρήματα και τις αιτιάσεις της θετικιστικής παράδοσης: παρουσιάζει το παραγωγικό-κατασκευαστικό σχήμα ως αναγκαία αν όχι και προφανή μορφή οργάνωσης της ανάπτυξης και αυτή την τελευταία ως εξίσου αναγκαία αν όχι και προφανή συμπλήρωση της έρευνας. Γιατί και η διάκριση, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, είναι εν τέλει «τυπική», έρευνα και ανάπτυξη δεν υφίστανται παρά μόνο αλληλοσυμπληρώνόμενες. Το κρίσιμο σημείο είναι βέβαια η σαφώς υπονοούμενη μετατόπιση του επίκεντρου της επιστημονικής εργασίας από την ανάλυση στη σύνθεση και από την έρευνα στην ανάπτυξη. Ας σημειώσουμε ότι στο κείμενο που σχολιάζουμε, αν και άρρητη, η μετατόπιση αυτή θεμελιώνεται έμμεσα με τις δυο αναφορές στην «πραγματική κίνηση» και το «ιδεατό καθρέφτισμα της ζωής», με σκέψεις επομένως πολύ κοντινές σ’ εκείνες που ανέπτυξε η σύγχρονη επιστημολογία γύρω από την προτεραιότητα της θεωρητικής εξήγησης

και κριτικής απέναντι στην παρατήρηση και την εμπειρία και τη διαμόρφωση των δεύτερων από τις πρώτες:

Εφόσον η κριτική δεν συνήργησε ρητά, η πρώτη εμπειρία δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να είναι ένα βέβαιο στήριγμα.» «Η εμπειρική σκέψη είναι σαφής εκ των υστέρων, όταν ο μηχανισμός των αιτίων έχει τεθεί σε λειτουργία.» «Εξ άλλου, ακόμα και στις πειραματικές επιστήμες, μόνον η ορθολογική ερμηνεία είναι εκείνη που προσδιορίζει την ακριβή θέση των γεγονότων. [...] Δεν είναι παρά η λογική που προσδίδει δυναμισμό στην έρευνα [...]. Η προσπάθεια υπέρ της ορθολογικότητας και της κατασκευής είναι λοιπόν εκείνη που πρέπει να τραβήξει την προσοχή του επιστημολόγου.⁹

β. Απέναντι σ' έναν κατασκευασισμό που εμφανίζεται (τότε όπως και τώρα) ως ασυμβίβαστος πολέμιος κάθε επίκλησης αντικειμενικότητας και κάθε οντολογικής αναφοράς,¹⁰ ο Μαρξ εφιστά την προσοχή στην πλάνη που παράγεται από την ίδια την (επιτυχή) επιστημονική εργασία. Δεν αρνείται δηλαδή ούτε τον κατασκευαστικό χαρακτήρα της διαδικασίας ανάπτυξης του αντικειμένου, ούτε το βάσιμο της «εντύπωσης πως έχουμε να κάνουμε με μια κατασκευή a priori». Τονίζει όμως πως πρόκειται μόνον για μια «εντύπωση», έστω και συστηματικά παραγόμενη.¹¹ Οι ιδεαλιστικές ερμηνείες της επιστημονικής εργασίας δεν είναι τυχαίες, συμβαδίζουν με την ορθά οργανωμένη και επιτυχή ανάπτυξη. Είναι όμως επιφανειακές, καθώς αντανακλούν τα επιφανόμενα, συγχέουν τη «ζωή του υλικού» με το «καθρέφτισμά» της, αγνοούν δηλαδή ότι η επιτυχής ανάπτυξη προϋποθέτει με τη σειρά της επιτυχώς «ολοκληρωμένη» έρευνα.

Η πλάνη είναι λοιπόν προϊόν του θεωρητικού χαρακτήρα της επιστημονικής εργασίας, τουλάχιστον στο σκέλος που «τυπικά» μπορούμε να διακρίνουμε ως ανάπτυξη: επειδή εδώ ο επιστήμονας χειρίζεται έννοιες και όχι το ίδιο το υλικό, επειδή κινείται στο χώρο των ιδεών, το αποτέλεσμα της εργασίας του μοιάζει να προέρχεται αποκλειστικά απ' αυτόν τον κόσμο· και η «εντύπωση» αυτή είναι εντονότερη όταν στο αποτέλεσμα «καθρεφτίζεται ιδεατά η ζωή του υλικού», γιατί τότε το «δέσιμο» των στοιχείων μεταξύ τους και η πειστικότητα των αιτιακών συνδέσεων που αποκαλύπτονται κατά την πορεία της ανάπτυξης – με μια λέξη το γεγονός ότι ό,τι παρουσιάζεται δείχνει «να δουλεύει»¹² (να έχει «ζωή», αλλά και να εξηγεί) – υποβάλλουν την σκέψη ότι πρόκειται για ένα «προκατασκευασμένο» ερμηνευτικό σχήμα, για μια αποκλειστική επίδοση ενός νου που παράγει έννοιες.¹³

Αυτό επομένως που παρερμηνεύεται ως «κατασκευή a priori» είναι στην πραγματικότητα ανακατασκευή, εφόσον αναπαράγει ιδεατά «τη ζωή του υλικού» που αποτελεί το αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας. Και αυτή η ανακατασκευή είναι μεν θεωρητική, αλλά όχι αυθαίρετη· δεν έχει ως αποκλειστική της αφετηρία ιδέες, αλλά αντλεί, μέσω της έρευνας που προηγείται, από την πραγματικότητα ως «ήδη δοσμένου συγκεκριμένου, ζωντανού όλου».¹⁴

Κατασκευή, συνεννόηση, θεμελίωση: τρεις τεμνόμενες προβληματικές

Η διάκριση έρευνας και ανάπτυξης που μας χρησίμευσε σαν αφετηρία είναι συνάμα ένα πολυσύχναστο σταυροδρόμι. Εδώ διασταυρώνονται δρόμοι διαφορετικοί, που δεν μοιάζουν να ξανασυναντιούνται, δρόμοι από τους οποίους φτάνουν προβληματικές γεννημένες σε διαφορετικές παραδόσεις. Τρεις απ' αυτούς τους δρόμους θα ακολουθήσω για λίγο (οι διαδοχικές παρεκβάσεις αποτελούν σταδιακές προσεγγίσεις του αντικειμένου), προσπαθώντας να εντοπίσω ίχνη από την προέλευση κάποιων από τις πιο γόνιμες πτυχές του προτεινόμενου επιστημολογικού προτύπου.

1. Μιλώντας για "ανάπτυξη" και "κατασκευή" σ' ένα κείμενο που αναφέρεται σε γνωσιολογικά ζητήματα δεν μπορούμε να μην στραφούμε, προς στιγμής τουλάχιστον, στην κλασσική πηγή αυτής της θεματικής, την καντιανή θεωρία. Άλλωστε δεχόμαστε και μια διαρκή υπενθύμιση της σημασίας που έχει αυτή η θεωρία για τη συζήτηση: ο "ριζοσπαστικός κονστρουκτιβισμός" δεν χάνει ευκαιρία να τονίσει τους δανεισμούς του από τον Καντ, σε μια προσπάθεια κυριολεκτικά να προσεταιριστεί την εννοιολογική του σύλληψη και να επιβάλει μια συγκεκριμένη ανάγνωσή της.

Ο Καντ στον οποίον παραπέμπει ο "ριζοσπαστικός κονστρουκτιβισμός" είναι πρώτιστα ο Καντ του λογικά καθοδηγούμενου που οργανώνει τα φαινόμενα, βάζει τάξη και επιβάλλει κανόνες.¹⁵ Είναι δηλαδή πρώτιστα το σκέλος εκείνο της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* που εύκολα μπορεί κανείς να επικαλεστεί ως αποφασιστική μαρτυρία κατά παντός αφελούς αισθησιοκρατικού σχήματος, που συνήθως θεμελιώνεται στην τάχα "φυσική" ομοιομορφία μεταξύ εμπειρίας και πραγματικότητας και στην πλήρη σύμπτωση του κόσμου των βιωμάτων με τον κόσμο των όντων.¹⁶ Η προέκταση αυτής της καντιανής προβληματικής, που θέτει άλλωστε και ρητά το πρόβλημα της κατασκευής, σχετίζεται με το "σχήμα" των εννοιών,¹⁷ οδηγεί δε εν τέλει και στο σταυροδρόμι από το οποίο ξεκίνησα, στην

“ανάπτυξη” των εννοιών, όπως αυτή ορίζεται στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*.¹⁸ Απ’ αυτή τη συζήτηση –και χωρίς καμιά δέσμευση ερμηνευτικής πιστότητας– θα προσπαθήσω να συγκρατήσω τρεις ιδέες, που μπορούν κατά τη γνώμη μου να μεταφραστούν παραγωγικά στο προτεινόμενο πλαίσιο της “ανακατασκευής”.

α. Η ιδέα μιας μεθοδικής διαδικασίας απόδοσης σημασιών σε έννοιες παρουσιάζεται στην καντιανή σύλληψη του «σχήματος». Το «σχήμα» επιτρέπει, κατά τον Καντ, στις έννοιες να βρουν εφαρμογή στα επιφανόμενα, υπάγοντας τα δεύτερα στις πρώτες.¹⁹ Χωρίς το σχήμα, προϊόν της φαντασιακής δύναμης, η έννοια δεν έχει πρόσβαση στην εμπειρική και αισθητηριακή εποπτεία, είναι κυριολεκτικά άνευ αντικειμένου. Το σχήμα δεν είναι όμως εικόνα, αλλά «παράσταση μιας μεθόδου»²⁰ που οδηγεί στην αναπαράσταση μιας έννοιας σε μια εικόνα. Αυτή την παράσταση μιας «γενικής διαδικασίας της φαντασιακής δύναμης», που εξασφαλίζει σε μια έννοια –ακόμα κι όταν πρόκειται για μια καθαρή αισθητηριακή έννοια– την εικόνα της, είναι που ορίζει ο Καντ ως «σχήμα».²¹ Και στην περίπτωση όμως μιας καθαρής διανοητικής έννοιας, στην οποία δεν μπορεί να αποδοθεί εικόνα, το σχήμα παραμένει μοναδική σύνδεση με την εποπτεία. Εδώ συνιστά μια διαδικασία «σύνθεσης» φαινομένων, βάσει του κανόνα νοηματικής ενοποίησης που εκφράζεται στην ίδια την κατηγορία.²²

Το ενδιαφέρον της καντιανής προβληματικής έγκειται στη ριζική της διαφορά από κάθε εκδοχή αντιστοιχίσης. Η φαινομενικά απλή, ευθύγραμμη και συνήθως “αντανεκλαστική” σύνδεση του γενικού με το ειδικό, αλλά και του εννοιακού με το παραστασιακό προσδιορίζεται εδώ ως διαδικασία, αλλά και μέθοδος. Στην ίδια την έννοια ενυπάρχει η πρόβλεψη μιας διανοητικής μεθοδικής διαδικασίας δια της οποίας δημιουργείται η σύνδεση μεταξύ έννοιας και παράστασης. Η έννοια υπόκειται επομένως σ’ αυτή τη μεθοδολογική επιταγή (του «σχηματισμού»), από την οποία εξαρτάται η πραγματοποίησή της, καθώς πραγματοποίηση μιας έννοιας δεν είναι παρά η υπαγωγή σ’ αυτή μιας κατάστασης πραγμάτων, που αν δεν είναι ήδη δεδομένη θα πρέπει προς το σκοπό αυτό να κατασκευαστεί (η περίπτωση των μαθηματικών) ή να ανακατασκευαστεί (η περίπτωση των εμπειρικών κρίσεων της φυσικής).²³ Η έννοια παραπέμπει λοιπόν σ’ ένα τέτοιο (ανα)κατασκευαστικό πλαίσιο, φέρει τους προσδιορισμούς που τη συνδέουν με την παράσταση, και κατ’ αυτόν τον τρόπο της εξασφαλίζουν μια σημασία. Πρόκειται για προσδιορισμούς οργάνωσης της «περιγράφουσας ανάπτυξης»²⁴, βάσει της οποίας θα αποδοθεί

αντικείμενο στην έννοια. Οι εμπειριεχόμενοι αυτοί προσδιορισμοί συγκροτούν την ενότητα ενός κατασκευαστικού κανόνα: καθοδηγούν βήμα προς βήμα την (ανα)κατασκευή της κατάστασης πραγμάτων που θα υπαχθεί στην έννοια. Στο εσωτερικό της έννοιας λειτουργούν όμως ταυτόχρονα και ως συγκεκριμένοι μεθοδολογικοί περιορισμοί ή ως όρια χρήσης της έννοιας,²⁵ σαν να αντανakλούν κάποιους κανόνες “εφαρμογής” της.

Μεταφερμένη στα συμφραζόμενα της ανάπτυξης ως ανακατασκευής, η καντιανή ιδέα αποσαφηνίζει κάποιες πλευρές αυτού που παραπάνω προσδιόρισα ως αποτέλεσμα της κατασκευαστικής εργασίας: του εννοιακού πλαισίου που, συνθέτοντας όσα μεμονωμένα στοιχεία προέκυψαν από την έρευνα, τα εξηγεί. Μπορούμε λοιπόν “μεταφράζοντας” να διευκρινίσουμε πως η σημασία μιας έννοιας προσδιορίζεται εντός ενός κανονιστικού θεωρητικού πλαισίου ως θέση σ’ ένα δίκτυο. Και μπορούμε να προσθέσουμε πως η ίδια η έννοια περιλαμβάνει ως περιορισμό αυτή της την αναφορά στο πλαίσιο που της δίνει σημασία, επιτρέπει δηλαδή την παραγωγή του νοήματός της. Εκτός του πλαισίου αυτού η επιστημονική έννοια επανέρχεται στο καθεστώς της απλής λέξης. Η “αναφορά” όμως της έννοιας στο πλαίσιο εντός του οποίου ορίζεται συνιστά μια μεθοδική διαδικασία. Η “αναφορά” οικοδομείται μέσα στις επιστημονικές εργασίες κάθε φορά εκ νέου και δια των επαναλαμβανόμενων οικοδομήσεων ανανεώνεται, αποκτά ζωή, το θεωρητικό πλαίσιο. Κάθε φορά που χρησιμοποιούμε μια επιστημονική έννοια “αναφερόμαστε” επομένως σε ένα ευρύτερο εννοιακό πλαίσιο, το οποίο της δίνει μια συγκεκριμένη σημασία, προσδιορίζοντας την ακριβή της θέση και τις συνδέσεις της με άλλες έννοιες. Την τοποθέτηση αυτή της έννοιας εξασφαλίζει η διαδικασία της μεθοδικής ανάπτυξης ως ανακατασκευής, διαδικασία η οποία κατά συνέπεια είναι απαραίτητη προϋπόθεση κάθε ορισμού έννοιας. Να σημειώσουμε ακόμη ότι αυτή η “αναφορικότητα” των επιστημονικών εννοιών αφενός μεν εξασφαλίζει το μονοσήμαντο της ορολογίας (απολείει κάθε διφορούμενη χρήση έννοιας), αφετέρου όμως θέτει συγκεκριμένες προϋποθέσεις σε κάθε διεπιστημονική προσέγγιση: η μεταφορά μιας έννοιας από ένα θεωρητικό πλαίσιο σε άλλο προϋποθέτει τον αναπροσδιορισμό της σημασίας της.

Επειδή λίγο πολύ “μετέφρασα” τους όρους του καντιανού «σχήματος» σε όρους του θεωρητικού “πλαισίου”, θα πρέπει να τονίσω πως η διαδικασίες που προσδιορίζουν διαφέρουν ριζικά, καθώς η συνθετική εργασία έχει στον Καντ το αντίστροφο πεδίο εφαρμογής απ’ εκείνο στο οποίο εφαρμόζεται η επιστημονική μέθοδος της ανάπτυξης: είναι

σύνθεση φαινομένων για να σχηματιστεί η ενιαία εμπειρία. Αντίστροφη είναι εξάλλου και η φορά της κατασκευαστικής πορείας: στον Καντ προκειται για κατασκευή του εποπτικού ως παράσταση/ανάπτυξη της (δεδομένης) έννοιας και όχι για ανακατασκευή μέσω εννοιών της (δεδομένης) παράστασης του πραγματικού. Η διαφορά αυτή έχει σημασία και για την επόμενη καντιανή ιδέα που "δανείζομαι", αυτή του κριτηρίου κατασκευασιμότητας.

β. Η ιδέα του κριτηρίου της κατασκευασιμότητας έχει τις ρίζες της στην ευκλείδεια παράδοση. Σ' αυτήν, για τη δυνατότητα ύπαρξης των μαθηματικών εννοιών και θεωρημάτων ισχύει, εκτός του αρνητικού κριτηρίου της μη αντιφατικότητας, και το θετικό κριτήριο της δυνατότητας κατασκευής. Στον Καντ η επιταγή αυτή ισοδυναμεί με περιορισμό των λογικά δυνατών συνδέσεων μεταξύ αντικειμένων στις κατασκευάσιμες συνδέσεις και επιτρέπει έτσι την ασφαλή οικοδόμηση ενός συστήματος προτάσεων. Η αρχή της κατασκευασιμότητας ισοδυναμεί με την απαίτηση ύπαρξης ενός κανονιστικού σχήματος που να οδηγεί με ασφάλεια τον συμπερασμό και να εξασφαλίζει την ορθή συνάρθρωση των εννοιών από το μεμονωμένο στο συνολικό θεώρημα.

Δεδομένου ότι πέραν του κατεξοχήν πεδίου της κατασκευής, των μαθηματικών, κάτι ανάλογο θα πρέπει να ισχύει και για τις άλλες επιστήμες που, σύμφωνα με την ίδια την καντιανή σκέψη, ανακατασκευάζουν βάσει εμπειρικού υλικού, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα γενικεύσιμο πρακτικό κριτήριο ελέγχου της ισχύος μιας θεωρητικής εξήγησης. Όπως θα δείξω και στη συνέχεια η εφαρμογή αυτού του κριτηρίου –με φορά και πάλι αντίστροφη εκείνης που απαιτεί η καντιανή λογική– συνίσταται στην διαδικασία ανακατασκευής ενός συνόλου δεδομένων (ή παραστάσεων). Η θεωρία κρίνεται βάσει της ικανότητάς της να ανακατασκευάσει αυτό το σύνολο. Οι έννοιες που δεν οδηγούν σε μια ανακατασκευή, στην οποία να «καθρεφτίζεται ιδεατά η ζωή του υλικού», δεν πληρούν το κριτήριο και το θεωρητικό πλαίσιο θα πρέπει να αναθεωρηθεί.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και εκείνο το σκέλος της καντιανής προβληματικής που αναφέρεται στο αποτέλεσμα της εφαρμογής του κατασκευαστικού κανόνα. Η εσωτερική δηλαδή συνοχή του εννοιακού πλαισίου, που στον Καντ είναι βεβαίως αποτέλεσμα επιβολής, αποτελεί μια ιδιαίτερη πτυχή του κριτηρίου κατασκευασιμότητας: η θεωρητική εξήγηση είναι επαρκής όταν όχι μόνον ανακατασκευάζει με πληρότητα τα (εκάστοτε νέα) δεδομένα, αλλά είναι σε θέση να προβεί

στην ανακατασκευή αυτή χωρίς να προκαλέσει εσωτερικές ρωγμές στο θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς. Η εσωτερική συνοχή του διαρκώς εμπλουτιζόμενου εννοιακού της πλαισίου αποτελεί επομένως ένα παράγωγο κριτήριο ισχύος μιας θεωρίας.

γ. Η ιδέα της «κατασκευής» και της «ανάπτυξης» ως κριτικών λειτουργιών είναι θεμελιακή για τον Καντ. Όπως σημειώνει, η «ανάπτυξη», στην οποία μπορεί να υπαχθεί η «κατασκευή»²⁶, αποτελεί μια δραστηριότητα της γνωστικής ικανότητας, για την οποία απαιτείται κριτική δύναμη.²⁷

Μεταφέροντας και πάλι τον πυρήνα αυτής της ιδέας στα εδώ συμφραζόμενα, θα ήθελα να τονίσω τη διπλή κριτική λειτουργία της ανακατασκευής σε σχέση με την πραγματική της αφετηρία. Η ανακατασκευή επιτρέπει συγκεκριμένα τη διατύπωση κρίσεων τόσο σχετικά με τις παραστάσεις της καθημερινότητας για τα πράγματα, όσο και για τα ίδια τα πράγματα. Η κριτική στην πρώτη κατεύθυνση αντιπαραθέτει στην «αυθόρμητη» εμπειρική ερμηνεία μιας πραγματικότητας την εννοιακά ανακατασκευασμένη εξήγησή της. Στη δεύτερη κατεύθυνση η κριτική αντιπαραθέτει, σύμφωνα με το κλασικό πρότυπο της Σχολής της Φραγκφούρτης, σε μια δεδομένη πραγματικότητα το περιεχόμενο (ή τη σημασία) της έννοιάς της (π.χ. στην υπάρχουσα δημοκρατία την αρχή που εκφράζεται στην έννοια της «δημοκρατίας»)²⁸. Να σημειώσω ότι η κριτική στη δεύτερη αυτή κατεύθυνση ωφείλει τα μέγιστα, και μάλιστα άμεσα, στην καντιανή προβληματική.²⁹

2. Η δεύτερη αξιοποιήσιμη προβληματική που συναντάμε κατά τον προσδιορισμό της «λογικής της ανάπτυξης» είναι εκείνη που έχω ήδη υπαινιχθεί και αναφέρεται στην επικοινωνιακή διάσταση της μεθοδικής ανάπτυξης ως «έκθεσης», «παρουσίασης» ή και «παράστασης». Αν και διαθέτουμε σημαντικές ενδείξεις της κρισιμότητας αυτής της διάστασης, θα πρέπει να σημειώσω εξ αρχής ότι προέρχονται από μάλλον αποσπασματικές προσεγγίσεις μιας ανολοκλήρωτης, υπο συγκρότηση προβληματικής (το παρόν κείμενο φιλοδοξεί εξάλλου να συμβάλει σε κάποιο βαθμό στην εξελισσόμενη διερεύνηση της επικοινωνιακής διάστασης της γνωστικής παραγωγής). Η αναδρομή σ' αυτήν την προβληματική θα είναι επομένως αναγκαστικά επιγραμματική.

Διατυπωμένη αφοριστικά, η κεντρική θέση που αντλώ από την δεύτερη προβληματική έχει ως εξής: η επιστημονική γνώση δεν

υφίσταται αν δεν αναπτυχθεί, αν δεν εκτεθεί. Σημείωνα προηγουμένως, σχολιάζοντας τη διάκριση του Μαρξ, πως τα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα «δεν αποτελούν επιστημονική γνώση πριν από την ένταξή τους στο πλαίσιο που τους δίνει συγκεκριμένη σημασία», το εννοιακό πλαίσιο που κατασκευάζεται κατά τη διαδικασία ανάπτυξης. Αυτή είναι όμως μόνον η μία, η πλέον οικεία και αρκετά “καντιανή” διάσταση της παραπάνω θέσης. Θα πρέπει τώρα να υποστηρίξω τη θέση αυτή και από μια αρκετά διαφορετική σκοπιά: κανένα σύνολο ευρημάτων δεν συγκροτεί επιστημονική γνώση πριν από την κοινοποίησή του, που απαιτεί και πάλι μεθοδική ανάπτυξη (ή έκθεση).

Απ’ αυτή τη σκοπιά η θέση που διατύπωσα συνδέεται με την νεώτερη επιστημολογική παράδοση, που θέλει το υποκείμενο της επιστήμης συλλογικό, που αντικαθιστά τον μεμονωμένο επιστήμονα με την «επιστημονική κοινότητα», που προβλέπει συγκεκριμένες διαδικασίες επικοινωνίας και συνεννόησης για την μετατροπή πορισμάτων σε ισχύουσες επιστημονικές γνώσεις.³⁰ Αυτό που διακρίνει τον επικοινωνιακό προσδιορισμό της επιστήμης που προτείνεται εδώ απ’ εκείνον της ιστορικιστικής επιστημολογίας είναι η διαφορετική αντίληψη για τη φύση της επικοινωνιακής διαδικασίας. Ενώ για τον Κουν η συνεννόηση ως προϋπόθεση συγκρότησης επιστημονικής γνώσης ανάγεται, όπως με σαφήνεια διαβλέπει ο Feyerabend,³¹ σε συσχετισμούς ισχύος και επομένως επιβολής σημασιών, η επικοινωνία που εγώ επικαλούμαι προϋποθέτει και ακολουθεί μια επιστημονική μεθοδολογική νόρμα,³² τις επιταγές του συνόλου των κανόνων που συνθέτουν τον «τρόπο» και τη “λογική” της ανάπτυξης – χωρίς αυτό βεβαίως να σημαίνει ότι αίρονται οι άνισες και εξουσιαστικές σχέσεις (όπως θα το επιθυμούσε η ουτοπική σύλληψη του Χάμπερμας³³). Μια όψη αυτής της νόρμας της επιστημονικής ανάπτυξης, εκείνη που προκύπτει άμεσα από την ανάγκη επικοινωνίας, μπορούμε να την προσεγγίσουμε λίγο περισσότερο.

Η θέση που υποστήριξα προηγουμένως μπορεί να αποδοθεί και ως εξής: δεν υπάρχει μη “μεταδιδόμενη” ή μάλλον (επειδή η “μετάδοση” εγείρει εσφαλμένες εντυπώσεις περί ενός απλού “περάσματος” με παθητικό λήπτη³⁴) μη αναπαραγόμενη επιστημονική γνώση. Ένα απλώς “κείμενο” σύνολο διαπιστώσεων, πορισμάτων, σκέψεων ή ερμηνειών –καταγραμμένο ίσως για προσωπική χρήση του ερευνητή– αποτελεί, σύμφωνα με μια παραστατική έκφραση του Αλτουσέρ, «νεκρή γνώση».³⁵ Η πρόθεση επικοινωνίας και συνεπώς “μετάδοσης” δια της αναπαραγωγής είναι συστατικός παράγων της επιστημονικής γνώσης.

Η καινούργια αυτή διατύπωση μου επιτρέπει να θέσω ένα δευτερεύον ίσως, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα: αυτό των προϋποθέσεων έκθεσης προς άλλους, ένα σε κάποιον τουλάχιστον βαθμό παιδαγωγικό ζήτημα. Κάθε επιστημονική εξήγηση ή θεωρία πρέπει να πληροί αυτόν τον όρο, να μπορεί δηλαδή, μέσα από την έκθεσή της, να "μεταδοθεί" σε άλλους, να μπορεί νοητικά να αναπαραχθεί απ' εκείνους. Προκύπτει έτσι για την επιστημονική εργασία ένα κριτήριο "επικοινωνησιμότητας", αν όχι "κατανοησιμότητας". Να σημειώσω ότι το κριτήριο αυτό είναι άμεσα συγγενές με εκείνο που "δανείστηκα" από τον Καντ, καθώς η απαίτηση να είναι μια εννοιακή σύνδεση (ανα)κατασκευάσιμη, σημαίνει να παρέχει η ίδια τη δυνατότητα (ανα)κατασκευής της σε οποιονδήποτε ακολουθεί τον εγγεγραμμένο σ' αυτήν κανόνα. Σαφής εξάλλου είναι και η παραστατική και επομένως κατανοητική πρόθεση της καντιανής «κατασκευής».

Χαρακτηριστική εφαρμογή της αρχής που προκύπτει από την αναγνώριση του κριτηρίου "επικοινωνησιμότητας" αποτελεί το έργο του Μαρξ, στο βαθμό που σ' αυτό οι έννοιες αναπτύσσονται σύμφωνα με την ίδια τους τη λογική, τη λογική κατασκευής τους, η κατασκευή όμως αποσκοπεί και στο να τις οροθετήσει, να τις κάνει σαφείς, άρα και κατανοητές. Μια περιθωριακή παρατήρηση απ' αυτό το έργο είναι αρκετά διαφωτιστική για την επικοινωνιακή διάσταση ως σύμφυτη στη λογική της ανάπτυξης: αναφερόμενος στην «παραγωγή γενικά» ο Μαρξ παρατηρεί ότι κάτι τέτοιο βέβαια δεν υπάρχει, ότι πρόκειται για «αφαίρεση· αφαίρεση όμως λογική [σχετιζόμενη με την κοινοποίηση, τη συνεννόηση], στο μέτρο που πραγματικά προβάλλει, εντοπίζει το κοινό στοιχείο και μας απαλλάσσει έτσι από την επανάληψη.»³⁶ Εμφανώς αναφέρεται σε ανάγκες της "παρουσίας", στη χρησιμότητα μιας έννοιας για την καλύτερη, οικονομικότερη συνεννόηση. Σε αντιδιαστολή με μια αφαίρεση που στο ίδιο κείμενο προσδιορίζει ως «κενό λόγο»³⁷, ο Μαρξ προσδίδει στη «λογική» ή "συνεννοητική" αυτή αφαίρεση (που εξακολουθεί να παραπέμπει σε κάτι ανύπαρκτο) μια κρίσιμη λειτουργικότητα.

Η επικοινωνιακή διάσταση της επιστημονικής εργασίας συνεπάγεται επομένως ότι ο «τρόπος ανάπτυξης» είναι και τρόπος μετάδοσης, επεξήγησης και συνεννόησης. Αντιστοίχως οι κανόνες της θεωρητικής ανακατασκευής εμπεριέχουν την επιταγή "επικοινωνησιμότητας", "κατανοησιμότητας", ή "αναπαραξιμότητας" και μάλιστα όχι ως εξωτερικά επιβαλλόμενη, αλλά ως εσωτερική διάσταση της λογικής οικοδόμησης εννοιών και συνδέσεων. Η ανάπτυξη ή έκθεση κάνει κάτι κατανοητό, το εξηγεί, προσδιορίζοντάς το. Είναι υποχρεωμένη να

προχωράει μ' αυτόν τον τρόπο, γιατί η κατανόηση που επιδιώκει ο επιστημονικός λόγος είναι (ανα)παραγωγική διαδικασία και όχι στατικό δεδομένο ή ενδοϋποκειμενική διεργασία. Και τα εργαλεία, τα "μέσα παραγωγής" που είναι απαραίτητα για να τεθεί σε κίνηση αυτή η διαδικασία πρέπει να τα παρέχει ο επιστήμονας ήδη κατά την ανάπτυξη, υποδεικνύοντας κατά κάποιο τρόπο τη διαδρομή της εξήγησης/κατανόησης. Η μεθοδολογική νόρμα της επιστημονικής ανάπτυξης είναι απ' αυτή την άποψη νόρμα επιστημονικής *επιχειρηματολογίας*.³⁸

Προσεγγίζουμε εδώ την προβληματική εκείνης της κατασκευαστικής θεωρίας της επιστήμης που οικοδόμησε η σχολή του Έρλαγκεν και που έχει ως κύριο μέλημά της την διαμόρφωση κανόνων λογικής επιχειρηματολογίας.³⁹ Και πάλι όμως η προσέγγιση δεν μπορεί να είναι πλήρης, καθώς ούτε η επίκληση της λογικής ή μιας τεχνητής επιστημονικής γλώσσας ούτε όμως ο πολιτιστικός προσδιορισμός συναινετικά αναγνωρισμένων αξιών⁴⁰ μπορούν κατά τη γνώμη μου να προσφέρουν μια ασφαλή βάση για την επιστημονική επιχειρηματολογία, όσο το διαφωτιστικό ιδεώδες της ορθολογικής θεμελίωσης των αξιών (που η σχολή του Έρλαγκεν συμμερίζεται με την καντιανή προβληματική, αλλά και με τη σχολή της Φραγκφούρτης) δεν συμπληρώνεται από μια ανάλυση της ιστορικής και κοινωνικής διαμόρφωσης των αντικειμενικών όρων κάτω από τους οποίους προκύπτουν και νοηματοδοτούνται έννοιες και αξίες, από μια ανάλυση της ιστορικής και κοινωνικής συγκρότησης των υποκειμένων του επιστημονικού διαλόγου.⁴¹ Το αν ένα επιστημονικό επιχείρημα ευσταθεί δεν αποτελεί μόνον ζήτημα σύμβασης ή συμβολαίου. Κάποιες από τις σκέψεις που θα αναπτυχθούν παρακάτω, σχετικά με δυνατούς ελέγχους μιας θεωρίας, φιλοδοξούν να προσθέσουν κι άλλα κριτήρια.

3. Η τρίτη συνάντηση που μας επιφυλάσσει η αρχική παραμονή στο περιβάλλον της μαρξικής διάκρισης μεταξύ έρευνας και ανάπτυξης είναι και η πλέον αναπάντεχη. Η συνάντηση με τον λογικό θετικισμό μοιάζει μάλιστα ακόμα πιο παράδοξη αν, ενόψει μιας φραστικά πλήρους σύμπτωσης, αναλογιστούμε την απόσταση που χωρίζει την επιστημολογία των δυο ρευμάτων.

Ο Reichenbach, επαναφέροντας στο προσκήνιο της επιστημολογικής συζήτησης τη διάκριση μεταξύ «ανακάλυψης» και «θεμελίωσης», που είχε παλαιότερα εισαγάγει ο Herschel, την προτείνει ως επεξηγηματική της έννοιας της «ορθολογικής ανακατασκευής», της

έννοιας δηλαδή που δανείστηκε από τον Κάρναπ για να περιγράψει την ανάπτυξη ή παρουσίαση μιας επιστημονικής θεωρίας:

Η μορφή υπό την οποία ένας μαθηματικός δημοσιεύει για παράδειγμα μια νέα απόδειξη ή ένας φυσικός τη λογική πορεία των σκέψεών του στην κατεύθυνση της θεμελίωσης μιας νέας θεωρίας, θα αντιστοιχούσε σχεδόν στην έννοιά μας της ορθολογικής ανακατασκευής. Και η γνωστή διαφορά ανάμεσα στο πώς ο διανοητής βρίσκει το θεώρημα και στο πώς το παρουσιάζει μπροστά στο κοινό του μπορεί να φωτίσει την υπό εξέταση διαφορά. Για να τη χαρακτηρίσω εισάγω τις έννοιες του πλαισίου ανακάλυψης και του πλαισίου θεμελίωσης.⁴²

Ποια μπορεί να είναι η σχέση του επιστημολογικού προτύπου που προσπαθώ να σχεδιάσω, ξεκινώντας από τη μαρξική διάκριση, με την παράδοση που πλαισιώνει τις παραπάνω παρατηρήσεις του Reichenbach; Θα απαντήσω με δυο παρατηρήσεις.

α. Η "συνάντηση" του Μαρξ με τον λογικό θετικισμό δεν είναι τελείως απρόσμενη αν κανείς προς στιγμήν συγκεντρώσει την προσοχή του μόνον στα "στρατόπεδα" που διαμορφώνονται στο πεδίο των επιστημολογικών συγκρούσεων. Η έμφαση στην ανάπτυξη και στην ανακατασκευή ισοδυναμεί, όσο υπεραπλουστευτική και αν είναι η ταύτιση παρουσίαση = ανακατασκευή = θεμελίωση, με μια τοπόθετηση υπέρ της επιστημολογικής προτεραιότητας της θεμελίωσης. Δίνοντας μια τέτοια ερμηνεία στην κατεύθυνση στην οποία μας οδηγεί η μαρξική προβληματική, τοποθετώ την πρόταση που οικοδομείται στο παρόν κείμενο εκείθεν της σχετικιστικής παράδοσης, που αρνούμενη (δικαιολογημένα) την διάκριση μεταξύ ανακάλυψης και θεμελίωσης περιορίζει (άρρητα) την αναζήτησή της στο πλαίσιο της πρώτης. Οι κοινωνιολογισμοί και ψυχολογισμοί που αντικατέστησαν στις δεκαετίες του '60 και '70 το παραδοσιακό ερώτημα γύρω από την αντικειμενικότητα της επιστημονικής γνώσης δεν αποτελούν επαρκή και πειστική λύση. Αν μάλιστα επιμείνουμε στο σκέλος εκείνο της μαρξικής σύλληψης που προσδιορίζει σαφώς την ανακατασκευή ως ανακατασκευή του πραγματικού, θα απομακρυνθούμε μεν εν μέρει από την ρασιοναλιστικής έμπνευσης "ανακατασκευή" του λογικού θετικισμού, θα πλησιάσουμε όμως τις πιο σύγχρονες πραγματιστικές τάσεις που στράφηκαν κατά των συνεπειών της στροφής που εγκαινίασε ο Κουν.⁴³

Η "συνάντηση" με τον λογικό θετικισμό και τους επιγόνους του είναι μόνο φευγαλέα αν την κοιτάξουμε από μια άλλη πλευρά. Και αν ακόμα δεχτούμε τη συμπόρευση ως προς την προτεραιότητα της

θεμελίωσης, οι δρόμοι χωρίζουν στο κρίσιμο σημείο της επιδιωκόμενης λογικής. Για τον λογικό θετικισμό, αλλά και για τον κριτικό ορθολογισμό του Πόππερ, το ζητούμενο είναι η «ανάλυση της μεθόδου των εμπειρικών επιστημών» που συνίσταται στον τρόπο με τον οποίο ο επιστήμονας «διαμορφώνει υποθέσεις ή συστήματα από θεωρίες και τις παραβάλλει με την εμπειρία χάρη στην παρατήρηση και στο πείραμα».⁴⁴ Το πλαίσιο θεμελίωσης είναι το πλαίσιο λογικής ανακατασκευής της ίδιας της έρευνας, της ίδιας της ανακάλυψης. Πεδίο συγκρότησης και εφαρμογής της λογικής παραμένει η έρευνα. Κι αυτή η διαχωρισμένη από την εννοιακή ανάπτυξη εμπειρική έρευνα (συνώνυμη στον Πόππερ με την ανακάλυψη) είναι η αποκλειστική πηγή γνώσης. Και αν ακόμη μπορούσε κανείς κάτω απ' αυτά τα δεδομένα να φανταστεί μια "λογική της ανάπτυξης" η λογική αυτή δεν θα ήταν παρά μια απατηλή αντανάκλαση εκείνης που καθοδηγεί την έρευνα, μια τεχνική του λόγου. Η απόσταση αυτής της προβληματικής απ' εκείνη που αναγνωρίζει καίρια γνωσιοπαραγωγική λειτουργία στο σκέλος της ανάπτυξης είναι μεγάλη.

Η οροθέτηση αυτή μου δίνει την ευκαιρία να διασαφηνίσω ένα κρίσιμο ζήτημα έστω και μόνον αρνητικά: η έμφαση στην ανάπτυξη και στην επιστημονική επιχειρηματολογία δεν συνεπάγεται παραπομπή στην προτασιακή λογική, ούτε στην παραδοσιακότερη ούτε στη σύγχρονη εκδοχή της «λογικής προπαιδευτικής» των κονστρουκτιβιστών.⁴⁵ Όταν τίθεται –και τίθεται διαρκώς εκ νέου– ζήτημα εγκυρότητας επιστημονικών επιχειρημάτων, αυτό μόνο δευτερευόντως μπορεί να αφορά και τα τυπικά τους στοιχεία, αναλογεί μάλλον σε ένα ζήτημα *επάρκειας* των επιχειρημάτων ως προς τον στόχο της ανακατασκευής – αλλά σ' αυτό θα επανέλθω. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η απόσταση της πρότασης που σκιαγραφώ από τον φορμαλισμό και τον συμβατικισμό είναι εξίσου μεγάλη με εκείνη που τη χωρίζει από τον θετικισμό και τον εμπειρισμό. Ο Bachelard έχει δείξει παραστατικά ότι τα φαινομενικά αντίθετα αυτά ρεύματα συμπίπτουν ως προς τη διαφορά τους από την επιστημονική πραγματικότητα.⁴⁶

β. Η πιο κρίσιμη όμως διαφορά της μαρξικής από τη θετικιστική διάκριση έγκειται στο καθεστώς τους. Η διάκριση μεταξύ έρευνας και ανάπτυξης ισχύει στον Μαρξ μόνον «τυπικά» και τίθεται (διδασκτικά) για να αρθεί στην ουσία της. Υπό μία έννοια η στάση αυτή είναι ανάλογη με εκείνη που κράτησε η ιστορικιστική σχολή και πρώτιστα ο Κουν απέναντι στη διάκριση μεταξύ ανακάλυψης και θεμελίωσης, έστω και αν η έμφαση αυτών βρίσκεται στο πρώτο σκέλος του διπόλου. Η

πραγματικότητα της επιστημονικής πρακτικής είναι *σύνθεση* έρευνας και ανάπτυξης ή, για να χρησιμοποιήσουμε και την παράλληλη διάκριση, η θεμελίωση βρίσκεται σε μια σταθερή και αναγκαία "συνομιλία" με την ανακάλυψη.

Ο πιο διαφοροποιημένος αν και εν πολλοίς ατελής προσδιορισμός αυτής της σύνθεσης βρίσκεται στην *Εισαγωγή* του 1857, στις περίφημες μεθοδολογικές παρατηρήσεις του Μαρξ.

Από το συγκεκριμένο στο συγκεκριμένο: ο κύκλος της ανακατασκευής

Η οροθέτηση της μεθοδολογικής πρότασης του Μαρξ απέναντι σε καθιερωμένες επιστημονικές συνήθειες και φιλοσοφικές ερμηνείες είναι και πάλι τόσο απλή και αποτελεσματική, ώστε θα άξιζε να παρατεθεί η πλήρης της διατύπωση. Αποφεύγοντας όμως τον κίνδυνο κουραστικής επανάληψης γνωστών και πολυσχολιασμένων προτάσεων, όχι όμως και εκείνον της πιθανής σχηματοποίησης, θα περιοριστώ σε μια προσπάθεια συνόψισης των βασικών συμπερασμάτων.

Σύμφωνα λοιπόν με τις μεθοδολογικές διευκρινίσεις του Μαρξ⁴⁷ το "υλικό" της θεωρητικής δραστηριότητας αποτελούν έννοιες και παραστάσεις. Η φαινομενικά προφανής αφετηρία της επιστημονικής εργασίας, το «πραγματικό και συγκεκριμένο», το «ζωντανό όλο» ή μάλλον η παράστασή του δεν αποτελεί παρά μόνον την αφορμή των πρώτων διερευνήσεων, που χαρακτηρίζουν τις απαρχές ενός επιστημονικού κλάδου. Κατά την κριτική διερεύνησή του αυτό το συγκεκριμένο αποδεικνύεται μια κενή περιεχομένου, απροσδιόριστη και γενικευτική αφαίρεση, εγκλωβισμένη στα επιφαναινόμενα· η κριτική αυτή οδηγεί «αναλυτικά» σε απλούστερες έννοιες και πιο αφηρημένους προσδιορισμούς. Το συγκεκριμένο όμως που προκύπτει από την επιστημονική εργασία, το «πνευματικά συγκεκριμένο» είναι πολύ διαφορετικό. Δεν ταυτίζεται με το «πραγματικό και συγκεκριμένο», εφόσον αυτό παραμένει στοιχείο του «ήδη δοσμένου, ζωντανού όλου» και «διατηρεί έξω απ' το νου την αυτοτελή του ύπαρξη», ενώ το «πνευματικά συγκεκριμένο» είναι «προϊόν του σκεπτόμενου νου». Η επιστημονική σκέψη φτάνει στο «πνευματικά συγκεκριμένο» μέσα από μια διαδικασία «αναπαραγωγής του συγκεκριμένου με τη σκέψη», μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα μέσα στην ίδια τη θεωρία, μέσα στη σκέψη, έχοντας όμως ως οδηγό το πραγματικό «ζωντανό όλο». Για να «αναπαραγάγει» το συγκεκριμένο ως «πνευματικά συγκεκριμένο», η θεωρητική σκέψη ξεκινάει από εκεί που είχε καταλήξει η κριτική ανάλυση των πρώτων παραστάσεων, δηλαδή από αφηρημένες έννοιες και προχωράει σταδιακά σε διαρκώς και πιο συγκεκριμένες. Σ' αυτή την

πορεία η συγκεκριμένη έννοια κατασκευάζεται θεωρητικά ως φορέας πολλαπλών προσδιορισμών, έτσι ώστε η θεωρητική παραγωγική διαδικασία με αφετηρία τις αφηρημένες έννοιες (που εμπεριέχουν λιγότερους προσδιορισμούς) να αντιστοιχεί σε μία πορεία προοδευτικής σώρευσης προσδιορισμών και να κατατείνει στην κατασκευή ενός όλο και πιο περίπλοκου δικτύου προσδιορισμών, στο οποίο οι συγκεκριμένες έννοιες συνθέτουν μια ενότητα ποικίλων συνδέσεων. Μπορούμε έτσι να πούμε ότι όσο πιο συγκεκριμένη είναι μια έννοια τόσο μεγαλύτερο θεωρητικό φορτίο εμπεριέχει, τόσο πιο πολλούς θεωρητικούς προσδιορισμούς προϋποθέτει. Αυτή η «πορεία της σκέψης», με την οποία η τελευταία ιδιοποιείται τον κόσμο κατά ένα τρόπο που τη χαρακτηρίζει, αποτελεί μια πραγματική «παραγωγική» διαδικασία.

Ως παραγωγική και ζωντανή διαδικασία διαγράφει ένα κύκλο: από το πραγματικό, αλλά και «χαοτικό», συγκεκριμένο στο θεωρητικά προσδιορισμένο συγκεκριμένο, που μεταφέρει την επεξηγηματική δύναμη των ουσιαστικών και αφηρημένων προσδιορισμών στα επιφανόμενα τα οποία και κρίνει.

Η σειρά αυτή των θέσεων μπορεί να διαβαστεί τόσο ως οροθέτηση της προτεινόμενης επιστημονικής μεθόδου απέναντι σε άλλες, όσο και ως θετική σκιαγράφηση επιστημολογικών αρχών. Ως προς την απόρριψη διαφορετικών μεθοδολογικών επιλογών, οι παραπάνω παρατηρήσεις είναι αρκετά σαφείς. Στρέφονται κυρίως εναντίον όλων των εκδοχών του εμπειρισμού, ο οποίος συγχέει τα "πράγματα" με τη συγκεκριμένη, αλλά παρ' όλα αυτά νοητική μορφή «οικειοποίησής» τους. Απορρίπτουν ταυτοχρόνως και τις κλασσικές μεθοδολογικές επιλογές της επαγωγής και απαγωγής: η σκέψη αφενός μεν προχωράει από τις αφηρημένες στις συγκεκριμένες έννοιες, διατηρώντας ως «πραγματική της προϋπόθεση» και αντιληπτική-θεωρησιακή αφετηρία το συγκεκριμένο αντικείμενο, αφετέρου δε κινείται, παρά τον εσωτερικό, εννοιακό χαρακτήρα της θεωρητικής «αναπαραγωγής», εντός των ορίων που καθορίζονται από το «ήδη δεδομένο συγκεκριμένο, ζωντανό όλο». Αρνούνται τέλος τα παραδοσιακά κριτήρια οροθέτησης, την επαλήθευση και τη διαψευσιμότητα: η «αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη» δεν μπορεί ούτε να επιβεβαιωθεί ούτε να απορριφθεί σε μια άμεση σύγκριση ή αντιπαράθεση με το πραγματικό αντικείμενο, εφόσον δε θεωρείται ταυτόσημο μ' εκείνο. Οποιαδήποτε "σύγκριση με την πραγματικότητα" προϋποθέτει αναπόφευκτα τη θεωρητική της ανακατασκευή, που μόνη αυτή αποδίδει την «αληθινή κίνηση». Μια τέτοια "σύγκριση" παραπέμπει κατά συνέπεια στο ίδιο

το θεωρητικό οικοδόμημα, στο πλαίσιο του οποίου μπορεί μόνο να τεθεί το ζήτημα των «προσδιορισμών» και «σχέσεων» που «συνοψίζονται» σε μια συγκεκριμένη έννοια.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση ανήκει ήδη στις θετικές επιστημολογικές συνέπειες των μεθοδολογικών παρατηρήσεων του Μαρξ, εφόσον προβάλλει τη γνωστή και από την κριτική του Πόππερ, αρχή της εσωτερικής συνοχής και συνέπειας, του εσωτερικού κριτηρίου ισχύος μιας επιστημονικής θεωρίας. Βρισκόμαστε και πάλι σε επιστημολογικά γνωστό έδαφος. Μπορώ επομένως να περιορίσω την εξέταση των θετικών συνεπειών σε εκείνες που θεωρώ ότι μπορούν να μας προσφέρουν παραγωγικές και πρωτότυπες απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτει κάθε ορθολογικό επιστημολογικό πρόγραμμα, ιδιαίτερα μάλιστα στις περισσότερες «κατασκευαστικές» του εκδοχές. Επέλεξα μ' αυτό το σκεπτικό να σχολιάσω, υπό τύπο θέσεων, μόνον τους δυνατούς ελέγχους της επιστημονικής γνώσης, αλλά και της πραγματικότητας που προκύπτουν από τη μεθοδολογία που παρουσίασα.

1. *Εσωτερικός έλεγχος* είναι εκείνος κατά τον οποίο εξετάζεται η συνοχή του εννοιολογικού πλαισίου της θεωρίας, αρχίζοντας με την εξασφάλιση της έλλειψης εσωτερικών αντιφάσεων. Ακόμα κι αυτή όμως η οικεία αν όχι τετριμμένη επιταγή, αποκτά ένα μάλλον σύνθετο περιχόμενο αν αναλογιστούμε την κυκλικότητα της διαδικασίας παραγωγής της επιστημονικής γνώσης. Η εσωτερική συνοχή και η απουσία αντιφάσεων θα πρέπει να ισχύουν σε κάθε νέα ανακατασκευή. Ο εσωτερικός έλεγχος είναι επομένως συνεχής, αλλά και διαρκώς βαθύτερος, καθώς κάθε νέα ανακατασκευή προχωρά κι ένα βήμα παραπέρα, «συγκεκριμενοποιεί» –εν όψει ενός νέου πραγματικού προβλήματος, για να ξαναθυμηθούμε τον Πόππερ⁴⁸– τη θεωρία σε ένα πρόσθετο πεδίο.

Μπορούμε να δανειστούμε μια ευρηματική αναλογία του Κουν για την εφαρμογή και τις συνέπειες ενός τέτοιου ελέγχου. Ο Κουν χαρακτηρίζει συγκεκριμένα την καθημερινότητα της κανονικής, ομαλά εξελισσόμενης επιστήμης ως διαδικασία «επίλυσης γρίφων» και συζητά την ιδιαίτερη σημασία εκείνων των γρίφων που έχουν τα χαρακτηριστικά ενός πάζελ.⁴⁹ Ο εσωτερικός έλεγχος ενός εννοιολογικού πλαισίου που διευρύνεται μέσω νέων ανακατασκευών αντιστοιχεί στο «ταίριασμα» ή την «εφαρμογή» ενός νέου κομματιού του πάζελ σ' εκείνο που έχουμε μέχρι στιγμής στήσει. Αν η υφιστάμενη θεωρητική κατασκευή «στέκει», θα πρέπει το νέο κομμάτι

να “εφαρμόζει” χωρίς να παραβιάζει ή να αλλοιώνει άλλα κομμάτια, να συμπληρώνει και να μην καταστρέφει τη συνολική εικόνα.

Η αναλογία αυτή μας επιτρέπει να δώσουμε παραστατικό περιχόμενο και στην πιθανή αρνητική κατάληξη ενός εσωτερικού ελέγχου. Είναι πιθανόν το πάζελ να μη συμπληρώνεται, περισσότερα ή και ένα μόνον συγκεκριμένο κομμάτι να μην “ταιριάζουν”, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες. Είμαστε τότε αναγκασμένοι να αρχίσουμε το ίδιο πάζελ εν μέρει από την αρχή ή να αρχίσουμε ένα νέο πάζελ (συνειδητοποιώντας ότι άλλη ήταν η εικόνα που έπερεπε να ανακατασκευάσουμε ή ότι είχαμε μπερδέψει τα κομμάτια διαφορετικών πάζελ ή ότι είχαμε στήσει εσφαλμένα τις άκρες κ.ο.κ.). Κάπως έτσι θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει την αναλογία του Κουν στα δικά του συμφραζόμενα, περνώντας από την «κανονική επιστήμη» στην φάση εμφάνισης ανωμαλιών και στην κρίση. Κάπως έτσι όμως θα μπορούσε να σκιαγραφήσει και τις συνέπειες της εμφάνισης εσωτερικών αντιφάσεων ή της κατάλυσης της εσωτερικής συνοχής μιας εξελισσόμενης θεωρίας στην προσπάθειά της να καλύψει ένα νέο πεδίο, να ενσωματώσει νέες έννοιες. Ένας εσωτερικός επανέλεγχος του εννοιολογικού πλαισίου μπορεί κάτω από ορισμένες συνθήκες να οδηγήσει στην ανατροπή του ίδιου του πλαισίου, αν διαπιστωθεί ότι ένας πρόσθετος προσδιορισμός καταργεί τη συνοχή του, οδηγεί σε εννοιολογικούς δεσμούς που ανασκευάζουν τους υπάρχοντες, μεταβάλλουν τις μέχρι τώρα σχέσεις, ανατρέπουν την εσωτερική του οργάνωση. Είναι, κατά συνέπεια, δυνατόν και μία μόνο συγκεκριμένη έννοια να οδηγήσει σε ριζική αλλαγή του συνολικού πλαισίου αναφοράς της επιστημονικής θεωρίας. Αυτό συμβαίνει κατά την προσπάθεια ένταξης στο ισχύον εννοιολογικό πλαίσιο μιας έννοιας “άλλης τάξης”, μιας έννοιας που ανατρέπει την εσωτερική οργάνωση του επιστημονικού οικοδομήματος, τη συνολική προβληματική.

Υπάρχουν δυο επιμέρους συμπεράσματα που εξάγονται από τις παραπάνω σκέψεις και τα οποία θα ήθελα να επισημάνω, επειδή αποκαλύπτουν σημαντικές επιστημολογικές συνέπειες της ανακατασκευής.

α. Το πρώτο αφορά το γνωστό ζήτημα της χάραξης διαχωριστικών ορίων μεταξύ των επιστημονικών κλάδων και της διάκρισης “επιπέδων” στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών – ζήτημα σημαντικό στη θετική του εκδοχή της διεπιστημονικότητας και της ολοκλήρωσης του κοινωνικοεπιστημονικού πεδίου.

Έχουμε πλέον συνηθίσει να αναγνωρίζουμε στις διακρίσεις μεταξύ επιστημονικών κλάδων –κυρίως στις κοινωνικές επιστήμες– το προϊόν συμβάσεων (αν όχι συντεχνιών) και τείνουμε να διακρίνουμε μάλλον στρατεύσεις σε διαφορετικά «παραδείγματα» παρά αντικειμενικά διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Υπάρχει μολαταύτα ένα “υπόλοιπο” εσωτερικής οροθέτησης, που, σαν να προέρχεται από το ίδιο το αντικείμενο, αντιστέκεται στις προσπάθειες ολοκλήρωσης.

Η συχνά επιβεβαιωνόμενη αυτή εμπειρία μπορεί να ερμηνευθεί ως συνέπεια της διαδικασίας ανακατασκευής. Αν μπορούμε να μιλάμε για διαφορετικές “σφαίρες” της πραγματικότητας προ τις οποίες στρέφεται η επιστήμη, θα πρέπει να δεχτούμε –ήδη για λόγους καλύτερης, δηλαδή οικονομικότερης, διαχείρισης του εννοιακού υλικού–τη δυνατότητα συγκρότησης παράλληλων εννοιολογικών πλαισίων. Η διαφορά μεταξύ τους είναι κατά κύριο λόγο διαφορά στον ορισμό του συγκεκριμένου: μια έννοια ή ένα πλέγμα εννοιών που στο ένα πλαίσιο θεωρείται αφηρημένο μπορεί στο άλλο να έχει προσδιοριστεί σε μεγαλύτερο βαθμό, να έχει συγκεκριμενοποιηθεί. Η επιλογή άλλωστε των προσδιορισμών που προστίθενται στην πορεία της ανακατασκευής εξαρτάται τόσο από το εννοιολογικό πλαίσιο όσο και από το προς εξήγηση αντικείμενο. Κατά συνέπεια η ίδια έννοια μπορεί σε διαφορετικά πλαίσια να φέρει τελείως διαφορετικό φορτίο θεωρητικών προσδιορισμών, οπότε η σύμπτωση της λέξης (του “ονόματος”) να προκαλεί παρανοήσεις στην προσπάθεια διεπιστημονικής ή “διακλαδικής” προσέγγισης θεμάτων. Πολλά από τα ζητήματα που συνήθως τίθενται σε σχέση με την περιβόητη διάκριση μεταξύ “μάκρο” και “μίκρο” ή και σε σχέση με το πέρασμα από το κοινωνικό στο ψυχικό (με χαρακτηριστικότερο εκείνο του καθεστώτος της έννοιας του ατόμου και του υποκειμένου) έχουν εδώ τη ρίζα τους.

β. Το δεύτερο συμπέρασμα αφορά την ανάγκη για μια “ανακατασκευαστική” πορεία της κριτικής. Γιατί αν η επιστήμη “ανακατασκευάζει” και αν η ισχύς των εξηγήσεών της μπορεί κριτικά να ελεγχθεί μόνον εκ των έσω, τότε η κριτική, ακόμη και η επιστημολογική, προϋποθέτει την «εγκατάσταση» του κρίνοντος στο εσωτερικό του κρινόμενου πλαισίου και την ανακατασκευή αυτού του τελευταίου, την ανασυγκρότηση της προβληματικής που το στηρίζει, όταν –όπως σηνήθως– αυτή η προβληματική δεν υφίσταται σε ρητή και διατυπωμένη μορφή.

Θα περιοριστώ, ως προς το σημείο αυτό, στο να παραθέσω ένα απόσπασμα του Canguilhem, στο οποίο συζητά μια σκέψη του Desanti για τη φιλοσοφική ή επιστημολογική θεώρηση των επιστημών και στο οποίο οφείλω την εξαιρετικά γόνιμη ιδέα της «εγκατάστασης»:

“Μήπως πρέπει να το πάρουμε απόφαση να μη μιλάμε για τις επιστήμες, αλλά μόνο να τις παράγουμε οι ίδιοι; Πράγματι πρέπει. Είναι αλήθεια πως το έργο της κριτικής ... απαιτεί μια εγκατάσταση στο περιεχόμενο των επιστημονικών προτάσεων. Η ‘εγκατάσταση’ αυτή δεν μπορεί να είναι παρά πρακτική. ... Ή σιωπάζ για μια επιστήμη ή μιλάς γι αυτήν από μέσα, δηλαδή ασκώντας την.” Αλλά υπάρχουν πρακτικές και πρακτικές. ... Μένει λοιπόν να πούμε ότι, για τον επιστημολόγο, το να ασκεί κανείς την επιστήμη ισοδυναμεί με το να *μιμείται* την πρακτική του επιστήμονα επιχειρώντας να ανασυστήσει τις παραγωγικές πράξεις γνώσης ...⁵⁰

Η ιδέα της «εγκατάστασης» ως προϋπόθεσης της κριτικής αποδίδει με οξύ τρόπο τη σύλληψη του εσωτερικού κριτηρίου ισχύος που προκύπτει από τον ανακατασκευαστικό (και επομένως αντιεμπειριστικό) χαρακτήρα της επιστήμης. Αποτελεί όμως και μια ένδειξη της περιπετειώδους διαδρομής που ακολούθησε η γαλλική επιστημολογία, καθώς η πρακτική που δηλώνεται με την αποστροφή «ανασύσταση των παραγωγικών πράξεων γνώσης» –και η πατρότητα της οποίας αποδίδεται στον Μπασελάρ, το θεωρητικό της «ψυχανάλυσης της αντικειμενικής γνώσης»⁵¹– είναι τουλάχιστον συγγενής με εκείνη τη θεραπευτική πρακτική που μας περιγράφει ο Φρόυντ ως «ανακατασκευή ή ανάπλαση».⁵² Είναι γνωστό ότι στη συγγένεια αυτή οφείλουμε όχι μόνο έναν ιδιαίτερο τρόπο φιλοσοφικής ανάγνωσης, αλλά και το ελκυστικό πρόταγμα μιας «ψυχολογίας της πλάνης». Η αναφορά στον Φρόυντ είναι όμως και η καταλληλότερη ευκαιρία για να περάσω στο δεύτερο είδος ελέγχου που θα ήθελα να συγκρατήσω.

2. Ο *πραγματολογικός έλεγχος* εικονογραφείται κατά τον καλύτερο τρόπο με την επιβεβαίωση της φροϋδικής ανακατασκευής, όταν «ο δρόμος που ξεκινάει από την κατασκευή του αναλυτή ... καταλήγει στην ανάμνηση του αναλυόμενου».⁵³ Όταν η ανακατασκευή είναι επιτυχημένη το προϊόν της “δουλεύει”, αποκτάει ζωή, μας επιτρέπει να δούμε το γύρω μας κόσμο, τα ίδια τα πράγματα με άλλα μάτια, μας κάνει, όπως τους ασθενείς του Φρόυντ, να αναφωνούμε «Αυτό δεν το είχα σκεφθεί ποτέ».⁵⁴ Η επιτυχημένη ανακατασκευή συναρθρώνεται με την πραγματικότητα, σαν να “κουμπώνει” πάνω της – γι αυτό και η έκφραση “δουλεύει” αποδίδει παραστατικά το αποτέλεσμα. Χρησιμοποιώντας την μάλλον πεζή αυτή έκφραση θέλω όμως να δώσω

έμφαση όχι μόνο στο στοιχείο της λειτουργικότητας της επιτυχούς ανακατασκευής, αλλά και στον πρακτικό χαρακτήρα του πραγματολογικού ελέγχου.

Η "προς τα έξω" σύνδεση του προϊόντος της θεωρητικής ανάπτυξης με το «δεδομένο και ζωντανό όλο» της πραγματικότητας παραμένει το "τελικό" κριτήριο εγκυρότητάς της. Διαρκώς εκ νέου τίθεται επομένως το ερώτημα γύρω από τη δυνατότητα της επιστημονικής θεωρίας να "αναπαραγάγει" στο εσωτερικό της –με τις έννοιές της– τη συγκεκριμένη πραγματικότητα, διατηρώντας τη συνοχή της και τους προσδιορισμούς που φέρουν οι συγκεκριμένες της έννοιες. Η πραγματικότητα αυτή είναι με τη σειρά της μεταβαλλόμενη και σε κάποιο πάντα βαθμό κοινωνικά παραγόμενη. Έτσι κάθε ερμηνεία της οδηγεί σε αντίστοιχες εφαρμογές, κάνει δυνατές ιδιαίτερες πρακτικές, μέσω των οποίων μπορεί και να ελεγχθεί. Στο άλλο λοιπόν άκρο από το κριτήριο της εσωτερικής συνοχής συναντάμε το κριτήριο της άμεσης πρακτικής: τον έλεγχο της αποτελεσματικότητας μιας πρακτικής που στηρίζεται σε συγκεκριμένες θεωρητικές παραδοχές. Με βάση διαπιστώσεις από την πρακτική μπορεί να κινηθεί εκ νέου η διπλή διαδικασία της έρευνας και της θεωρητικής ανακατασκευής, της καθόδου προς το αφηρημένο και της αναρρίχησης προς το συγκεκριμένο και να επανελεγχθεί –εσωτερικά και πάλι– το πλέγμα που συγκροτεί τις επιστημονικές έννοιες.

Η επιστημονική εργασία έχει έτσι το χαρακτήρα μιας συνεχούς δυναμικής παλινδρόμησης μεταξύ έρευνας και ανακατασκευής, μιας ελικοειδούς πορείας που της επιτρέπει να παράγει νέες έννοιες – έννοιες που προσθέτουν προσδιορισμούς και σχέσεις που δεν είχαν καλυφθεί προηγουμένως, έννοιες που εμπλουτίζουν τη θεωρία και της επιτρέπουν να «αντικαθρεπτίζει» με μεγαλύτερη ακρίβεια «τη ζωή του υλικού της».

3. Ο αξιολογικός έλεγχος, που συνίσταται στην «αντιπαράθεση του αντικειμένου στη δική του έννοια»,⁵⁵ αντιστρέφει τη σχέση μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας που εγκαθιστά ο προηγούμενος. Μέσω αυτού ελέγχεται, όπως ήδη σημείωσα με αφορμή την καντιανή σύλληψη της κατασκευής, η κοινωνική παραγωγικότητα, βάσει αξιών που θεμελιώνονται στη θεωρία και αποτελούν συστατικό στοιχείο της ίδιας της επιστημονικής εξήγησης.

Στην αξιολογική αυτή δυνατότητα έγκειται η ριζική απόσταση του ανακατασκευαστικού προτύπου από τα κυρίαρχα μεθοδολογικά «παραδείγματα». Μακριά από το φετιχισμό των "δεδομένων" που

χαρακτηρίζει εξίσου τον επιστημονισμό και το σύγχρονο κονστρουκτιβισμό, αλλά και από τον υποκειμενισμό της απόφασης, η ανακατασκευή αναδεικνύει αξίες στηριγμένες στην ίδια τη λογική της ανάπτυξης, αξίες χωρίς τις οποίες δεν μπορεί να αναπαραστήσει και επομένως να εξηγήσει «τη ζωή του υλικού της». Κάτι τέτοιο είναι δυνατόν εφόσον η ανακατασκευή δεν δεσμεύεται από κάποια αξιωματική σύμπτωση των προϊόντων της με το είναι, ούτε υπό τη μορφή της πλήρους αντιστοιχίας κατά το όραμα του λογικού θετικισμού ούτε υπό τη μορφή της «από τα κάτω» κατασκευής που εκ των πραγμάτων αδυνατεί να κρίνει την αφετηρία της. Είναι δυνατό εφόσον ο προσδιορισμός της έννοιας που αντιπαρατίθεται στο είναι –και αποτυπώνει την απόκλιση από το ενυπάρχον στην ίδια την έννοια δέον– προκύπτει από το ίδιο το αντικειμενικό πλαίσιο της επιστημονικής εργασίας. Ο ορθολογισμός της ανακατασκευής είναι και ορθολογισμός των αξιών. Είναι η ίδια η συστηματική ανάλυση που αποκαλύπτει τους εσωτερικούς δεσμούς και τις αντιφάσεις της πραγματικότητας και επιτρέπει το σχηματισμό αφηρημένων εννοιών· είναι η μεθοδική σύνθεση που μετατρέπει τις αφηρημένες και απλές αυτές έννοιες σε κριτικά εργαλεία, που εκθέτει την απόσταση μεταξύ των ιστορικά διαμορφωμένων κοινωνικών αρχών και της αντιφατικής ή ελλειπούς πραγμάτωσής τους.

4. Ο κριτικός έλεγχος ενσαρκώνει την κατεξοχήν ορθολογική διάσταση του μεθοδολογικού προτύπου της ανακατασκευής, που θα μπορούσε να αποδοθεί με την κοινότοπη διαπίστωση ότι “τα φαινόμενα απατούν”. Εδώ δεν αντιπαρατίθεται στην θεωρητικά κατασκευασμένη εννοιακή σύνδεση το είναι του αντικειμένου, αλλά η αναπαράστασή του στην καθημερινή εμπειρία, το κοινωνικά κατασκευασμένο επιφαινόμενο.

Στο βαθμό που η δυνατότητα ενός τέτοιου ελέγχου δεν προκύπτει από έναν μεταφυσικά εισαγόμενο και αυτοπροσδιοριζόμενο υπέρτατο Λόγο, υπονοεί μια διάκριση μεταξύ του υποκειμένου της επιστημονικής και εκείνου της καθημερινής ερμηνείας της πραγματικότητας. Η διάκριση αυτή χαρακτηρίζει πράγματι την επιστημολογία που σε αδρές γραμμές προσπαθώ να σχεδιάσω, καθώς η ανακατασκευή οικοδομείται πάνω σε μια «σκοπιά» σαφώς διακριτή απ’ εκείνη του «απομονωμένου ατόμου»⁵⁶, τη σκοπιά δηλαδή που οργανώνει τον «ορισμένο τρόπο» των μελών της σύγχρονης κοινωνίας «να βιώνουν τον κόσμο».⁵⁷ Κι αυτή η «σκοπιά» της επιστήμης στοιχειοθετείται με τη σειρά της κατά τη διάρκεια της ανακατασκευής την οποία στηρίζει. Να προσθέσω ότι αυτή η διακριτή –κατά τον Μαρξ

«κοινωνική»– «σκοπιά» είναι που επιτρέπει στην επιστήμη να διατυπώνει μη υποκειμενικές αξιακές κρίσεις, σαν κι αυτές που αναφέρθηκαν στο αμέσως προηγούμενο σημείο.

Δεν θα επιμείνω στο αρκετά οικείο ζήτημα της κριτικής των “αυθόρμητων” εμπειρικών παραστάσεων από τη σκοπιά της ανακατασκευής, θα το χρησιμοποιήσω μόνον ως αφορμή για μια ουσιαστική παρατήρηση που αφορά τη διαφορά της παρούσας αντίληψης απ’ εκείνη που πλέον κυριαρχεί στις κοινωνικές επιστήμες.

Παράσταση και αναπαραστάσεις – ανακατασκευή και κατασκευή

Αν προτείνω την ανακατασκευή ως εναλλακτική λύση απέναντι στα ισχύοντα επιστημολογικά πρότυπα, το κάνω κυρίως εξαιτίας της δύναμης των κριτικών της συνεπειών. Η λογική της μεθοδικής ανάπτυξης, έκθεσης ή παράστασης οργανώνει την κριτική των καθημερινών βιωματικών παραστάσεων και των αντίστοιχων κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται η θεμελιακή διαφορά μιας τέτοιας προσέγγισης από τις κριτικές λειτουργίες άλλων μεθοδολογιών. Γιατί η κριτική των παραστάσεων συνεπάγεται στη λογική της ανάπτυξης τόσο την ανακατασκευή της αναφοράς τους όσο και την ερμηνεία τους. Συμπεριλαμβάνει δε την ανακατασκευή τόσο της κοινωνικής λειτουργίας όσο και του τρόπου παραγωγής των παραστάσεων. Οι καθημερινές παραστάσεις του «πραγματικού και συγκεκριμένου» κόσμου αποτελούν την αφετηρία της αναλυτικής και αναιρετικής προεργασίας της επιστήμης – μιας επιστήμης επομένως που πάντα «εγκαθίσταται» ως κριτική. Κατά τη συνθετική παράσταση ή έκθεση της «πραγματικής κίνησης» ανακατασκευάζονται τα αντικείμενα και οι σχέσεις στα οποία αναφέρονται οι αρχικές παραστάσεις, συνεπώς και η σημασία τους. Ο κόσμος όμως τον οποίο ανακατασκευάζει και μέσω της ανακατασκευής ερμηνεύει η μεθοδική ανάπτυξη συμπεριλαμβάνει και τις παραστάσεις όσων τον βιώνουν. Οι παραστάσεις αυτές δεν ελέγχονται επομένως απλώς ως προς την ερμηνευτική τους ανεπάρκεια ή το μονόπλευρο χαρακτήρα τους, όπως κατά κανόνα ισχύει για την κριτική που ασκούν οι κυρίαρχες τάσεις στις επιστήμες της κοινωνίας. Η κριτική συμπεριλαμβάνει κατ’ ανάγκη και την εξήγηση της γένεσης, της λειτουργίας και της αναγκαιότητάς τους.

Η αξίωση για ερμηνεία των παραστάσεων, για εντοπισμό και άρση της πλάνης που εμπεριέχουν αποτελεί την επιστημολογικά αλλά και πρακτικά κρίσιμη διαφορά του προτύπου της ανακατασκευής απ’ εκείνο της κατασκευής.

Ως προς την πρακτική διάσταση θα επικαλεστώ απλώς το ανάλογο της φροϋδικής επιμονής στην καταλυτική για τις θεραπευτικές εφαρμογές της ψυχανάλυσης αναγκαιότητα και συστηματικότητα της πλάνης («η τρέλα έχει μέθοδο»⁵⁸) και βεβαίως στη συστατική για την ίδια την ψυχανάλυση ανακατασκευή της. Θα παραπέμψω ακόμη στη συζήτηση που διεξάγεται γύρω από τις διαδικασίες μάθησης και τις διδακτικές συνέπειες των επιστημολογικών προτύπων,⁵⁹ συζήτηση που έχει δείξει πόσο χρήσιμη μπορεί να είναι η σύλληψη της γνωστικής διαδικασίας ως παραγωγής και της “ιδιοποίησης” επιστημονικών εξηγήσεων ως εννοιακής ανακατασκευής προηγούμενων ιδεών και παραστάσεων. Για να παραφράσω τον Μπασελάρ⁶⁰: έχουμε μάθει κάτι νέο, όταν μπορούμε να πούμε γιατί αυτό που έχουμε μπροστά μας, το αντικείμενό μας, δεν είναι όπως φαίνεται, δηλαδή όπως το βλέπαμε πριν – και να πάλι που η κριτική συμπίπτει με την εξήγηση.

Ως προς την επιστημολογική διάσταση θα σημειώσω ότι εδώ η προτεινόμενη προσέγγιση έρχεται σε σύγκρουση με την πιο ακραία τουλάχιστον εκδοχή του κονστρουκτιβισμού που κυριαρχεί στις κοινωνικές επιστήμες. Η τελευταία τείνει –ακολουθώντας τη σχετικιστική κατάληξη του ιστορικιστικού επιχειρήματος στον Κουν και κυρίως βέβαια στον Φαϋεράμπεντ– να άρει τη δυνατότητα ορθολογικής κρίσης και επιλογής μεταξύ εναλλακτικών ερμηνειών του κόσμου. Η ερμηνεία των παραστάσεων διαχωρίζεται, όπως και στην παράδοση του επιστημονισμού, από την κριτική τους. Δεν τίθεται ζήτημα πλάνης και κατά μείζονα λόγο ζήτημα άρσης της. Οι εναλλακτικές σημασιοδοτήσεις εκλαμβάνονται ως ισοδύναμες και ασύμμετρες κατασκευές που προσδιορίζουν κάθε πρόσβαση στην πραγματικότητα. Ελλείψει κάθε οντολογικής στήριξης η πραγματικότητα συρρικνώνεται αναγωγικά στις “αναγνώσεις” της. Ο κοινωνικοεπιστημονικός κονστρουκτιβισμός επιμένει κατ’ αυτόν τον τρόπο στη φαινομενολογία της «κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας»,⁶¹ παραγνωρίζοντας τόσο τη «σκοπιά» αυτής της θεώρησης όσο και την προέλευση της υποκειμενικότητας την οποία προϋποθέτει. Η λογική της ανάπτυξης θα έτεινε αντιθέτως να ανακατασκευάσει ως προσδιορισμένο τον κόσμο της ζωής, να επισημάνει επομένως τους κοινωνικούς προκαθορισμούς της «κατασκευής της πραγματικότητας» που κινείται εντός αυτού του βιωμένου κόσμου, να αναδείξει την κοινωνική και επομένως αναπαραγόμενη και εξαρτημένη φύση της υποκειμενικότητας, από τη σκοπιά της οποίας η πραγματικότητα εμφανίζεται ως συμβατική κατασκευή. Η καθημερινότητα –η τελευταία, μη αναγώγιμη αρχή κάθε

φαινομενολογίας— έχει κι αυτή “σύστημα”, το ίδιο και η πλάνη που οργανώνει το λόγο της.⁶²

Η παραίτηση από την κριτική του καθημερινού λόγου, στο όνομα οποιασδήποτε εθνολογικής σχετικότητας, είναι ταυτόσημη με εκείνη την παραίτηση από το Λόγο που επέβαλε η προηγούμενη εκδοχή της κυρίαρχης επιστημολογίας, ο θετικισμός.

¹ Για προγραμματικού χαρακτήρα οροθετήσεις του “ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού” βλ. Ernst von Glasersfeld, “Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität”, στο Heinz von Foerster κ.ά., *Einführung in den Konstruktivismus*, Μόναχο / Ζυρίχη, 1992, σ. 9 κ.ε.· Heinz von Foerster, “Entdecken oder Erfahren. Wie läßt sich Verstehen verstehen?” στο Foerster κ.ά., *ό.π.*, σ, 41 κ.ε.· Siegfried J. Schmidt, “Der Radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs”, στο Siegfried J. Schmidt (επιμ.), *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, Φραγκφούρτη 1987, σ. 11 κ.ε.

² Στην ελληνική έκδοση σε μετάφραση Σκουριώτη: Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τόμ. Α', Αθήνα 1957, σ. ρ'.

³ Πέρα από το κείμενο του Richard Wollheim, “Περί σχεδιάσεως ενός αντικειμένου”, στο οποίο αναφέρομαι αμέσως παρακάτω και το κείμενο του Sigmund Freud, “Κατασκευές στην ψυχανάλυση”, στο οποίο επανέρχομαι αργότερα (και τα δύο συμπεριλαμβάνονταν στα “υλικά” του β' εργαστηρίου των τοπικών στα Χανιά), άμεση αναφορά στα ζητήματα που θίγω εδώ γίνεται στο κείμενο του Κοσμά Ψυχοπαίδη “Το πρόβλημα της ορθολογικής κατασκευής εννοιών για μια θεωρία του σύγχρονου κόσμου” που κι αυτό συμπεριλαμβάνεται στον παρόντα τόμο. Γνωρίζοντας το περιεχόμενο αυτού του τελευταίου ήδη από την εισήγηση του Κ. Ψυχοπαίδη στο εργαστήριο των Χανίων, θα πρέπει να παραπέμψω σ' αυτό για μια πιο βαθειά ανάλυση θεμάτων που εδώ απλώς καταγράφονται, κυρίως σ' ό,τι αφορά την καντιανή θεώρηση της ανάπτυξης και το καίριο πρόβλημα της αξιακής και ιστορικής διάστασης στη διαδικασία εννοιακής ανακατασκευής.

⁴ Η τρέχουσα κοινωνική έρευνα θα χρειαζόταν να αλλάξει ριζικά προσανατολισμό, αλλά και μορφή θεσμικής οργάνωσης αν επεδίωκε να εκθέτει τα αποτελέσματά της σύμφωνα με τον ανακατασκευαστικό «τρόπο ανάπτυξης». Δυο είναι οι κύριοι λόγοι: πρώτον ότι θα έπρεπε να αποβάλει τον εμπειρισμό που τη διακατέχει και επομένως να υπερβεί το ίδιο της το μεθοδολογικό και “παραδειγματικό” πρότυπο και δεύτερον ότι θα έπρεπε να δώσει και στο εσωτερικό της την πρωτοκαθεδρία στη θεωρητική επεξεργασία, χωρίς την οποία δεν μπορεί ούτε να αρχίσει (να ορίσει αντικείμενο έρευνας) ούτε να τελειώσει (να “πει τι βρήκε”). Η “πεπατημένη” των εκθέσεων ερευνητικών αποτελεσμάτων (στο σχήμα: μεθοδολογική εισαγωγή, υποθέσεις εργασίας, περιγραφή έρευνας, αποτελέσματα, ερμηνεία, συμπέρασμα, παραρτήματα)

δεν αντανακλά μόνο, και μάλιστα με αξιοπρόσεκτη ακρίβεια, το θετικιστικό πρότυπο (όπως για παράδειγμα καταγράφεται στο περίφημο σχήμα ανακάλυψης του Herschel – βλ. π.χ. John Losee, *Φιλοσοφία της επιστήμης. Μια ιστορική εισαγωγή*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 167), αλλά και τη ζήτηση μιας αγοράς, που στρέφει την κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων όλο και περισσότερο στην παραγωγή καταγράψιμων δεδομένων.

⁵ Θα ήταν μάλιστα ενδιαφέρον να επανεξετάσει κανείς τα επιχειρήματα του Wollheim υπό το φως μιας ερμηνείας της φράσης του Βιτγκενστάιν που να στηρίζεται στη λεκτική *ανάπτυξη* «αυτού που βλέπουμε», όπως εξάλλου προτείνει εναλλακτικά το ίδιο το κείμενο των *Φιλοσοφικών Ερευνών*. Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, Φραγκφούρτη 1980, IIxi, σ. 315 (η φράση που χρησιμοποιεί ο Wollheim) και 316 («...η παρουσίαση [Darstellung], ή με σχέδιο ή με λόγια...»).

⁶ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, ό.π., σ. ©ζ'.

⁷ Ο.π.

⁸ Ακριβώς αυτή τη δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφάλαιου*, στις οποίες τον επίλογο καταγράφει τα χαρακτηριστικά της επιστημονικής έρευνας και ανάπτυξης, στέλνει ο Μαρξ στον Δαρβίνο, απευθύνοντάς του ένα πρώτο γράμμα ένθερμου θαυμαστή. Βλ. Valentino Gerratana, "Marx and Darwin", στο Donald McQuarrie, *Marx: Sociology / Social Change / Capitalism*, Λονδίνο/ Μελβούρνη/ Νέα Υόρκη, 1978, σ. 153 κ.ε.

⁹ Gaston Bachelard, "Η μόρφωση του επιστημονικού πνεύματος", στο Γεράσιμος Κουζέλης (επιμ.), *Επιστημολογία. Κείμενα*, Αθήνα 1993, σ. 345, 333 και 338 αντιστοίχως.

¹⁰ Βλ. Glaserfeld, ό.π., σ. 14 κ.ε. Ο Λούμαν προσδιορίζει την ιδιαίτερη συμβολή της συστημικής θεωρίας στο σύγχρονο ριζοσπαστικό κονστρουκτιβισμό ως «απο-οντολογικοποίηση της πραγματικότητας» (Niklas Luhmann, *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*, Όπλαντεν 1990, σ. 37).

¹¹ Εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε και μια ενδιαφέρουσα ομοιότητα, αλλά και διαφορά από την επιχειρηματολογία του Βέμπερ, ο οποίος τονίζει μεν την αναγκαιότητα της «θεωρητικής κατασκευής» για την επιστημονική εργασία, την συνδέει μάλιστα άμεσα με την διάκριση μεταξύ «έρευνας» και «ανάπτυξης», αποσυνδέει όμως την «ρητή εννοιακή διατύπωση» και την «εννοιακή καθαρότητα» των ιδεοτύπων από την παραγματικότητα και την κοινωνική διαδικασία αφαίρεσης που προϋποθέτουν, ενισχύοντας την πλάνη του "a priori". Βλ. Max Weber, "Die «Objektivität» sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Τυβίγκη 1968, σ.195.

¹² Στο τι μπορεί να σημαίνει αυτό το "να δουλεύει" από μια κριτική σκοπιά, όπως και στο ψυχαναλυτικό, εξαιρετικά διαφωτιστικό, ανάλογό του θα επανέλθω.

¹³ Η διατύπωση αυτή αποτελεί μια σαφή παραπομπή στο σκέλος εκείνο της καντιανής θεωρίας που επικαλείται ως κύριό του μάρτυρα ο “ριζοσπαστικός κονστρουκτιβισμός” – πράγμα που συζητάω διεξοδικότερα στη συνέχεια. Οι πληρέστερες διατυπώσεις του Μαρξ γύρω από την προέλευση και τη μερική ορθότητα της παραπάνω σκέψης –οροθετήσεις και πάλι απέναντι στην εγγελιανή και όχι την καντιανή φιλοσοφία– έχουν διατυπωθεί ήδη το 1857 στην “Εισαγωγή” των *Grundrisse*: «Για τη συνείδηση άρα –κι έτσι είναι καθορισμένη η φιλοσοφική συνείδηση– που για αυτήν ο πραγματικός άνθρωπος είναι η σκέψη που νοεί και μόνο ο νοημένος κόσμος σαν τέτοιος είναι ο πραγματικός, για αυτή την συνείδηση η κίνηση των κατηγοριών εμφανίζεται λοιπόν σαν η πραγματική παραγωγική πράξη –μονό που δέχεται, δυστυχώς, μια εξωτερική ώθηση– που αποτέλεσμά της είναι ο κόσμος· κι αυτό είναι σωστό –είναι όμως πάλι ταυτολογία– στο μέτρο που η συγκεκριμένη ολότητα σκέψεων, σαν ένα συγκεκριμένο από σκέψεις, είναι πραγματικά προϊόν της σκέψης, της νόησης· καθόλου όμως της Έννοιας που γεννά τον εαυτό της και σκέπτεται έξω ή πάνω από την αντίληψη και την παράσταση, αλλά αντίθετα, της επεξεργασίας της αντίληψης και παράστασης σε έννοιες.» Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 67.

¹⁴ Ο.π.

¹⁵ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 1, *Werke* [έκδοση του W. Weischedel], τ. III, Φραγκφούρτη 1968, [A125–128] σ. 179–181.

¹⁶ Βλ. Glaserfeld, *ό.π.*, σ. 18· John Richards και Ernst von Glaserfeld, “The control of perception and the construction of reality”, *Dialectica* 33.1, 1979, σ. 37 κ.ε..

¹⁷ Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 1, *ό.π.*, [B176–197] σ. 187–194.

¹⁸ Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft, Werke*, τ. X, *ό.π.*, [πρώτη γραφή της εισαγωγής] σ. 33 και [B255] σ. 295.

¹⁹ Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 1, *ό.π.*, [B176–178] σ. 187–188.

²⁰ Ο.π., [B179] σ. 189.

²¹ Ο.π., [B179–180] σ. 189.

²² Ο.π., [B181] σ. 190 και [B185] σ. 193.

²³ Βλ. Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 2, *Werke*, *ό.π.*, τ. IV, [B741] σ. 613 και [B746], σ.617· Immanuel Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, Werke*, *ό.π.*, τ. IX, [A,VII–XXIV] σ. 13–24.

²⁴ Friedrich Kaulbach, “Schema, Bild und Modell nach den Voraussetzungen des Kantischen Denkens”, *Studium Generale* 18, 1965, σ. 465.

²⁵ Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 1, *ό.π.*, [B179] σ. 189.

²⁶ «Κατασκευάζειν μιαν έννοια σημαίνει εκθέτειν [darstellen] a priori την εποπτεία που αντιστοιχεί στην έννοια» (Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, τ. 2, *ό.π.*, [B741] σ. 613)· «Στη γενική της σημασία μπορεί κάθε ανάπτυξη [Darstellung]

της έννοιας, δια της (αυτόματης) παραγωγής μιας εποπτείας που της αντιστοιχεί, να ονομαστεί κατασκευή» (Kant, *Über eine Entdeckung nach der alle Neue Kritik der Reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*, Werke, ό.π., τ. V, [B13] σ. 302 σημ.)

²⁷ Kant, *Kritik der Urteilskraft*, ό.π., σ. 33 και [B, XLIX] σ. 103.

²⁸ Βλ. Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης, *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, (επιμ. Τέοντορ Αντόρνο και Μαξ Χόρκχαϊμερ), Αθήνα 1988, σ. 25.

²⁹ Αυτή όχι μόνον εισάγει μια κανονιστική αρχή στην κατασκευή και στην ανάπτυξη, αλλά και στην περίπτωση των εννοιών που διαθέτουν εικόνα (και επομένως δεν απαιτείται η κατασκευή εποπτικού αντιστοίχου τους) παραπέμπει τις εικόνες αυτές σε αναστοχαστικό έλεγχο. (Βλ. Kaulbach, ό.π., σ. 468 κ.ε.) Ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το ίδιο ζήτημα έχει η καντιανή σύλληψη της «συμβολικής ανάπτυξης» ή «υποτύπωσης». (Kant, *Kritik der Urteilskraft*, ό.π., [B255] σ. 295.) Η διαδικασία προσδιορισμού του συμβόλου που αναλογεί σε μια έννοια (έννοια που παράγει ο Λόγος και στην οποία δεν μπορεί να αποδοθεί αισθητηριακή εποπτεία), περιλαμβάνει ένα καθοριστικό στοιχείο αξιολόγησης – τόσο (άμεσα) της σημασίας ή της “ουσίας” μιας έννοιας, όσο και (έμμεσα) της πραγματικής κατάστασης που εξετάζεται υπό την συγκεκριμένη έννοια. Γράφοντας (ό.π., [B256], σ. 296) ότι ένα μοναρχικό κράτος μπορεί να παρασταθεί συμβολικά ως «έμψυχο σώμα» ή ως «σκέτη μηχανή», ανάλογα με τον τρόπο κυριαρχίας (με λαϊκούς νόμους ή με απόλυτη θέληση), ο Καντ σαφώς αξιολογεί συγκριτικά τις δύο εκδοχές.

³⁰ Στη *Δομή των επιστημονικών επαναστάσεων* ο Κουν παρουσιάζει αναλυτικά τις πολλαπλές πτυχές αυτής της επικοινωνιακής διάστασης του «παραδείγματος». Βλ. Thomas S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Θεσσαλονίκη 1981, κυρίως τα κεφάλαια II, IV και V.

³¹ Βλ. για παράδειγμα το δεύτερο κεφάλαιο στο Paul K. Feyerabend, *Ενάντια στη μέθοδο. Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης*, Θεσσαλονίκη 1983 και το ένατο κεφάλαιο του Paul K. Feyerabend, “Consolations for the Specialist”, στο Imre Lakatos και Alan Musgrave (επιμ.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Κάιμπριτζ, 1970, σ. 214 κ.ε.

³² Πρβλ. George Canguilhem, “Ο ρόλος της επιστημολογίας στη σύγχρονη ιστοριογραφία της επιστήμης”, στο Κουζέλης (επιμ.), ό.π., σ. 413 κ.ε.

³³ Για μια αναλυτική παρουσίαση των θέσεων του βλ. Jürgen Habermas, “Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz”, στο Jürgen Habermas και Niklas Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Φραγκφούρτη 1971, σ. 134 κ.ε. καθώς και Jürgen Habermas, *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Φραγκφούρτη 1986, σ. 177 κ.ε.

³⁴ Βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, *Από τον βιωματικό στον επιστημονικό κόσμο. Ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής της γνώσης*, Αθήνα 1992, σ. 238 κ.ε.

³⁵ Λουί Αλτουσέρ, "Υποστήριξη της Αμιέννης", *Θέσεις*, Αθήνα 1977, σ. 153.

³⁶ Μαρξ, *Βασικές γραμμές ...*, ό.π., σ. 54.

³⁷ *Ο.π.*, σ. 66.

³⁸ Η διατύπωση αυτή οροθετεί την σκιαγραφούμενη προβληματική απέναντι σε μια αρκετά επίκαιρη τάση επανατοποθέτησης της ρητορικής στο επίκεντρο της επιστημονικής ανάπτυξης. Για ενδιαφέρουσες και διαφοροποιημένες προσεγγίσεις αυτής της θεματικής θα ήθελα να παραπέμψω σε τρία κείμενα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, εξίσου όμως διαφωτιστικά: Rodolphe Gasché, "Some Reflections on the Notion of Hypotyposis in Kant", *Argumentation* 4, 1990, σ. 85κ.ε.· Hans Blumenberg, "Anthropologische Annäherung an die Aktualität der Rhetorik", στο Kopperschmidt (επιμ.), *Rhetorik*, Ντάρμστατ 1991, σ. 285 κ.ε.· Hans-Georg Gadamer, "Die Ausdruckskraft der Sprache. Zur Funktion der Rhetorik für die Erkenntnis", *Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung. Jahrbuch 1979 I*, Χαϊδελβέργη 1979, σ. 45 κ.ε.

³⁹ Βλ. Paul Lorenzen, *Konstruktive Wissenschaftstheorie*, Φραγκφούρτη 1974, σ. 11 κ.ε.

⁴⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 48 και 89 κ.ε.

⁴¹ Για τη σχέση μεταξύ "ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού" (στο πρότυπο των Ματουράνα και Βαρέλα) και "κονστρουκτιβισμού του Έρλαγκεν" βλ. Peter Janich, "Die methodische Ordnung von Konstruktionen", στο Siegfried J. Schmidt, *Kognition und Gesellschaft. Der Diskurs des radikalen Konstruktivismus 2*, Φραγκφούρτη 1992, σ. 24 κ.ε.

⁴² Hans Reichenbach, *Experience and Prediction*, Chicago 1938, σ. 6 κ.ε.

⁴³ Αναφέρομαι κυρίως στον Putnam, σε αντιδιαστολή με τους Κουν και Φάουεραμπεντ Για μια σύντομη επισκόπηση βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, "Εικόνες της επιστήμης", στο Κουζέλης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 20 κ.ε. και για μια αναλυτικότερη Βασίλης Κάλφας, *Επιστημονική πρόοδος και ορθολογικότητα: Προς μια ρεαλιστική ανασυγκρότηση της σύγχρονης επιστημολογίας*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 31 κ.ε. και 79 κ.ε.

⁴⁴ Karl Popper, "Μια γενική ματιά σε μερικά θεμελιώδη προβλήματα", στο Κουζέλης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 47.

⁴⁵ Βλ. Wilhelm Kamlah και Paul Lorenzen, *Logische Propädeutik*, Μάνχαϊμ / Βιέννη / Ζυρίχη 1973.

⁴⁶ Gaston Bachelard, *Epistemologie. Ausgewählte Texte*, Φραγκφούρτη / Βερολίνο / Βιέννη 1974, σ. 126

⁴⁷ Βλ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές ...*, ό.π., σ. 66-67.

⁴⁸ Karl Popper, "Η λογική των κοινωνικών επιστημών", στο Κουζέλης (επιμ.), ό.π., σ. 497.

⁴⁹ Kuhn, ό.π., σ. 103 κ.ε.

⁵⁰ Canguilhem, ό.π., σ. 408-409.

⁵¹ Bachelard, "Η μόρφωση ...", ό.π., σ. 330.

⁵² Freud, ό.π.

⁵³ Ό.π.

⁵⁴ Ό.π. Δεν είναι τυχαίο ότι η μετέπειτα ψυχολογία των μορφών, που τόσο επηρέασε τον Κουν, εγκαθιστά σ' αυτό το σημείο ένα "Aha Effekt".

⁵⁵ Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης, ό.π., σ. 25.

⁵⁶ Μαρξ, Βασικές γραμμές ..., ό.π., σ. 54.

⁵⁷ Max Horkheimer, «Γενικό μέρος», στο M. Horkheimer, E. Fromm και H. Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια*, Αθήνα 1996, σ. 40.

⁵⁸ Freud, ό.π.

⁵⁹ Κουζέλης, Από τον βιωματικό ..., ό.π., σ. 45 κ.ε.

⁶⁰ Bachelard, "Η μόρφωση ...", ό.π., σ. 333. Ενδιαφέρουσες στο ίδιο πλαίσιο συμφραζομένων είναι και οι παρατηρήσεις του Wollheim (ό.π.) και κυρίως τα σημεία 4, 6 και 9.

⁶¹ Peter L. Berger και Thomas Luckman, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Χάρμοντσγορθ 1971.

⁶² Η μάλλον άκριτη αποδοχή της ατομικής υποκειμενικότητας ως "δεδομένης" αφειτηρίας κάθε κατασκευής και η παραγνώριση του "συστήματος" που διαθέτει η καθημερινότητα, εφόσον κι αυτή είναι τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό "κατασκευασμένη" όπως και η "πραγματικότητα" ή η "κοινωνία", μοιάζει να χαρακτηρίζει εξίσου τις κατά τα άλλα σαφώς διαφορετικές εκδοχές του κονστρουκτιβισμού στις κοινωνικές επιστήμες. Για μια ιδιαίτερα σαφή εικόνα αυτών των άρρητων παραδοχών βλ. Heinrich Popitz, *Die normative Konstruktion von Gesellschaft*, Τυβίγγη 1980, σ. 18-19 και 90-93.